

ชุดหลักพระพุทธศาสนา

บทนำแห่งพระพุทธศาสนา

โดย

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช

บทนำแห่งพระพุทธศาสนา

พระนิพนธ์
สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

บทนำแห่งพระพุทธศาสนา

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน),
บทนำแห่งพระพุทธศาสนา.__ พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541.
57 หน้า
1. พุทธศาสนา.
I. ชื่อเรื่อง.
294.3

ISBN 974-580-829-6

พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๑ จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา
พลอากาศเอก หะริน หงสกุล

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ
โทร. ๒๘๑๗๗๙๐

คำนำ

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ มีนโยบายที่จะจัดพิมพ์หนังสือทางพระพุทธศาสนาเพื่อประชาชนทุกระดับชั้นสามารถอ่านศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับคำสอนของพระพุทธศาสนาได้โดยง่าย อันจะเป็นประโยชน์ต่อการนำไปประพฤติปฏิบัติให้เกิดสันติสุขแก่ชีวิตและสังคม ทั้งจะเป็นการช่วยกันดำรง และส่งเสริมพระพุทธศาสนาให้มั่นคงสถาพรสืบไปด้วย

มหามกุฏราชวิทยาลัยได้พิจารณาเห็นว่า พระนิพนธ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เหมาะสมเป็นอย่างยิ่งที่จะจัดพิมพ์เผยแพร่ตามนโยบายดังกล่าว เพราะเป็นบทพระนิพนธ์ที่ประกอบด้วยเนื้อหาสาระครบถ้วนบริบูรณ์ และอ่านเข้าใจง่ายสำหรับผู้อ่านทุกระดับ มหามกุฏราชวิทยาลัย จึงได้เลือกสรรมาจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นชุด ๆ เป็นลำดับไป

พระนิพนธ์เรื่องบทนำแห่งพระพุทธศาสนานี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงอธิบายถึงลำดับความเป็นมาของพระพุทธศาสนา นับแต่พระพุทธประวัติการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนา

ความหมายของศาสนา ใจความปฐมเทศนา และคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา ฉะนั้น พระนิพนธ์เรื่องนี้จึงให้ความรู้เรื่องพระพุทธศาสนาตั้งแต่เบื้องต้นจนจบอย่างกระทัดรัดได้ใจความชัดเจน เป็นการนำผู้อ่านเข้าสู่พระพุทธศาสนาในชั่วเวลาอันสั้น พระนิพนธ์เรื่องนี้จึงนับว่ามีคุณค่าควรแก่การศึกษาของผู้สนใจทั่วไปเป็นอย่างยิ่ง มหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้จัดพิมพ์เผยแพร่ให้แพร่หลายกว้างขวางยิ่งขึ้น เพื่อสาธุชนผู้ใฝ่รู้ทั้งหลายจักได้ใช้เป็นคู่มือศึกษาพระพุทธศาสนาสืบไป.

(พระมหารัชมงคลดิลก)
ผู้อำนวยการ

มหามกุฏราชวิทยาลัย
มีนาคม ๒๕๔๑

สารบาญ

บทนำแห่งพระพุทธศาสนา

การรู้จักพระพุทธศาสนา

การรู้จักพระพุทธศาสนานั้น **ขั้นต้น** รู้จักด้วยการเรียน คือการฟังการอ่านพระพุทธศาสนา เป็นต้นว่า ฟังหรืออ่านพระวินัยให้รู้พระพุทธบัญญัติที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติไว้ พระธรรมคือคำสอน พุทธประวัติคือประวัติของพระพุทธเจ้า ดังเช่นที่จัดไว้เป็นหลักสูตรของนวกภูมิในขั้นต้น การรู้จักพระพุทธศาสนาก็รู้จักด้วยการฟังหรือการอ่านพระพุทธศาสนา ดังกล่าวมา

ขั้นที่สอง รู้จักพระพุทธศาสนาที่ตนเอง ด้วยการที่ได้พิจารณาพระพุทธศาสนาที่ฟังหรือที่อ่านนั้น นำเข้ามาดูที่ตนเอง และปฏิบัติพระพุทธศาสนาขึ้นที่ตนเอง ก็จะรู้จักพระพุทธศาสนาที่ตนเอง

ขั้นที่สาม รู้จักพระพุทธศาสนาด้วยผลของการปฏิบัติที่ได้รับโดยลำดับ จนถึงความรู้ความเห็นที่บังเกิดขึ้นแจ่มแจ้งในธรรม อันเป็นเหตุชำระจิตใจให้บริสุทธิ์สะอาดจากเครื่อง

เศร้าหมองอกุศลบาปทั้งหลาย แม้ในขั้นที่สามนี้ก็เป็นการรู้จักพระพุทธศาสนาที่ตนเองอีกเหมือนกัน

การรู้จักพระพุทธศาสนาขั้นแรกเรียกว่า **ขั้นปริยัติ** คือการเรียน ขั้นที่สองเรียกว่า **ขั้นปฏิบัติ** ขั้นที่สามเรียกว่า **ขั้นปฏิเวธ** ตามศัพท์แปลว่า ความรู้แจ้งแทงตลอด คือความรู้ความเห็นที่เกิดขึ้นแจ่มแจ้งดังกล่าว

พระพุทธศาสนานั้น ตามศัพท์ **พุทธ** ก็แปลว่าผู้รู้ ผู้ตรัสรู้ **ศาสนา** แปลว่า คำสอน หรือว่าคำสั่งสอน รวมเข้าเป็นพุทธศาสนา แปลว่าคำสอนของพระพุทธ คือคำสอนของพระผู้รู้ หรือว่าคำสั่งสอนของพระผู้รู้ พระพุทธ พระผู้รู้ ในคำนี้ก็หมายถึง ท่านผู้ตรัสรู้พระธรรมแล้ว แสดงพระธรรมสั่งสอนตั้งเป็นพระพุทธศาสนาขึ้น ท่านผู้นี้เป็นพระศาสดาผู้สั่งสอนพระพุทธศาสนา เป็นผู้ตั้งพระพุทธศาสนาขึ้น ก็คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย ซึ่งมีพระประวัติปรากฏอยู่ในพุทธประวัตินั้น

พระพุทธเจ้าคือใคร?

พระองค์ประสูติใน *ชมพูทวีป* บัดนี้ เข้าใจกันว่าอยู่ในแคว้น *เนปาล* เมื่อก่อนพุทธศักราช ๘๐ ปี ทรงเป็นโอรสของกษัตริย์ผู้ปกครองแคว้น *สักกชนบท* ได้ทรงปรารภความแก่

ความเจ็บ ความตาย ที่มีประจำแก่ทุกชีวิตที่เกิดมา จึงพอพระหฤทัยในบรรพชาคือการบวช ดังที่ท่านได้แสดงว่า ได้ทอดพระเนตรเห็น **เทวทูต** ทั้ง ๔ คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ ทรงสลดพระหฤทัย ในเมื่อทอดพระเนตรเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ทรงน้อมเข้ามาว่า ทุกคนผู้เกิดมาก็ต้องแก่ เจ็บ ตาย ไม่มีใครที่จะพ้นไปได้ จึงทรงปรารถนา **โมกขธรรม** ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้น หรือความหลุดพ้นจากความแก่ ความเจ็บ ความตาย ได้ทรงพิจารณาเห็นว่า ธรรมเช่นนี้ย่อมมีอยู่คู่กัน เพราะว่าเมื่อมีแก่ มีเจ็บ มีตาย ก็ต้องมีไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย เป็นคู่กัน และทรงเข้าพระหฤทัยว่า ธรรมที่ทำให้พ้นจากความแก่ ความเจ็บ ความตาย บรรลุถึงความไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย นั่นแหละเรียกว่า **โมกขธรรม** ซึ่งทรงเข้าพระหฤทัยว่าจะต้องมีอยู่ จึงได้ทรงปรารถนา และได้ทรงเห็นว่าการบวชนั้นมีโอกาสที่จะปฏิบัติเพื่อประสบโมกขธรรมนี้ได้ อันเป็นธรรมที่ลุ่มลึก

ทรงปรารภเหตุดังกล่าวนี้ จึงเสด็จออกทรงผนวช โดยทรงสละเครื่องผูกพันของฆราวาสหมดทุกอย่าง ทรงสละทั้งพระชายา พระโอรส สละปราสาทที่เป็นที่ประทับอยู่ในฤดูทั้งสาม ๓ ปราสาท สละตำแหน่งรัชทายาท สละพระประยูรญาติ มิตรสหายทั้งหมด แปลว่าสละโลก ออกทรงผนวช

เสด็จจาริกท่องเที่ยวไปลำพังพระองค์เดียว โดยที่ได้ทรงตัดพระเมาฬี คือพระเกศาที่มุ่นเป็นมวยด้วยพระขรรค์ และทรงเปลื้องเครื่องขัตติยาภรณ์ทั้งหมด ทรงนุ่งห่มด้วยผ้ากาสายะหรือกาสาวะ คือผ้าย้อมน้ำฝาด ดั่งที่เรียกกันในบัดนี้ว่าน้ำกรักผ้าย้อมกรัก แล้วก็เสด็จจาริกท่องเที่ยวไปโดยลำพังพระองค์เดียว อาศัยอาหารด้วยการบิณฑบาต คือเที่ยวขอเขามาเสวยต้องทรงดำเนินไปด้วยพระบาทบนแผ่นดิน บรรทมกลางดินกลางทราย

นึกถึงภาพแล้วก็จะรู้สึกว่า ต้องมีพระหฤทัยที่มั่นคงเด็ดเดี่ยวมากจึงได้ทรงสละได้ เพราะว่าก่อนที่จะเสด็จออกทรงผนวชนั้น ประทับอยู่ในปราสาท ๓ ฤดู แวดล้อมไปด้วยบุคคลและวัตถุเป็นเครื่องบำรุงทุกอย่าง ได้เสวยอาหารที่ปรุงมาเป็นอย่างดีที่มีผู้นำมาทุกเวลาที่ต้องการ ทรงเครื่องขัตติยาภรณ์ที่สวยงามประณีต บรรทมบนพระแท่นและเครื่องลาดที่งดงามและอำนวยความสุขทุกอย่าง แวดล้อมไปด้วยบริวาร จะเสด็จไปข้างไหนก็มียานพาหนะที่สวยงาม หรือจะทรงม้า ทรงช้างก็มีอยู่พร้อมสรรพทุกอย่าง ดำรงอยู่ในฐานะเป็นองค์รัชทายาทพระชายาก็ทรงพระสิริโฉม พระโอรสก็เพิ่งจะประสูติ ตามที่แสดงไว้ในพระประวัติ พิจารณาดูแล้วก็น่าที่จะสละออกได้ยากเพราะการที่สละออกนั้นก็ไม่ได้หมายความว่า สละออกชั่วคราว

อย่างสละมาบวช ๓ เดือน แต่ว่าเป็นการสละออกตลอดไป ด้วยมุ่งที่จะได้โมกขธรรมคือความหลุดพ้น ดังกล่าวนั้น

อาศัยที่ได้ทรงมีพระปัญญาที่มองเห็นสัจจะ คือความจริงของชีวิตอย่างแท้จริง เรียกว่า มองเห็นทุกข์ที่อยู่ในความสุขอันใคร ๆ มองไม่เห็น เพราะนึกดูว่า ผู้ที่อยู่ในภาวะที่เป็นสุขเช่นนั้น แวดล้อมไปด้วยอำนาจวาสนาเครื่องบำรุงความสุขทุกอย่าง พระชนม์ก็ยังน้อย พระเกศาก็ยังดำสนิท พระชายาก็อยู่ในพระวัยที่สวยงาม พระโอรสก็เพิ่งประสูติ ทุกอย่างอยู่ในความสดชื่นเหมือนอย่างดอกไม้ที่เพิ่งบาน กำลังงอกงาม ยังไม่แสดงอาการของความร่วงโรยอะไร สิ่งเหล่านี้ควรจะเป็นเครื่องปกปิดไม่ให้มองเห็นความทุกข์คือ แก่ เจ็บ ตาย ซึ่งก็เป็นเครื่องปกปิดได้จริงสำหรับคนทั่ว ๆ ไป ใครจะมองเห็น ถ้าว่ากันด้วยตาเนื้อแล้ว ก็มองเห็นแต่ความสดชื่น ความสมบูรณ์บริบูรณ์ทุกอย่าง แต่ว่าอาศัย **ตาปัญญา** ซึ่งเป็นตาใน จึงได้ทรงมองเห็นความทุกข์ทั้งหลายที่ซ่อนอยู่ในเครื่องปกคลุมคือความสุขนั้น อันได้แก่ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ เป็นสัจจะคือความจริงของชีวิต ที่โผล่ขึ้นมาปรากฏในพระหฤทัยอย่างแจ่มชัด

เข้าใจว่าอาศัยเหตุนี้ ท่านจึงได้ยกแสดงเป็น **ปุคคลาธิษฐาน** ว่า ทรงเห็นเทวทูต คือคนแก่ คนเจ็บ คนตายกับสมณะ

เพราะว่าเทวดานั้นปกติมองไม่เห็นด้วยตาเนื้อตามที่เชื่อถือกัน เว้นไว้แต่ว่าต้องการจะมาแสดงกายให้ปรากฏ เพราะว่ากายของเทวดานั้นเป็นกายทิพย์ จะเห็นก็เห็นด้วยตาทิพย์ อันเรียกว่าทิพยจักษุ สัจจะคือความจริงของชีวิตทั้งสามก็เหมือนเช่นนั้น ในขณะที่กำลังอยู่ในวัยที่สมบูรณ์ วัยที่สมบูรณ์นี้ ย่อมปกปิดไม่ให้มองเห็น แปลว่าตาเนื้อมองไม่เห็น มองเห็นแต่ความสวยงามและสิ่งที่ตกแต่งไว้อย่างสวยงาม แต่ว่าตาใจคือปัญญามองเห็น ก็เท่ากับว่าเป็นตาทิพย์นั่นเอง มองลอดเข้าไปเห็นสัจจะ คือความจริงที่ซ่อนอยู่ ท่านจึงได้ผูกขึ้นเป็นปุคคลาธิษฐานว่าได้ทรงเห็นเทวทูต แม้สมณะก็เช่นเดียวกัน จะมองเห็นคุณของสมณะก็ด้วยตาปัญญา ตาเนื้อแล้วก็มองไม่เห็น เพราะว่าการเป็นสมณะนั้น เศร้าหมองในสายตาเนื้อ แต่ว่าผ่องใสในสายตาของปัญญา อาศัยปัญญา และอาศัยพระปณิธาน คือความตั้งพระหฤทัยมุ่งมั่นจริง ๆ จึงได้ทรงสละได้

เมื่อทรงสละแล้ว ก็ทรงดำรงความเป็นอยู่อย่างตรงกันข้ามทันที ดังที่กล่าวมาข้างต้น อาหารที่มีผู้จัดถวายอย่างประณีต ก็เที่ยวขอเขามาเสวย สุดแต่เขาจะให้ เหมือนอย่างที่พระไปบิณฑบาต แล้วก็ได้อาหารจากชาวบ้านนั่นเอง ดีบ้างเลวบ้าง เคยทรงเครื่องขัตติยาภรณ์ ก็มาทรงผ้ากาสายะหรือผ้ากาสาวะ คือผ้ากรัก ผ้าย้อมน้ำฝาด ต้องบรรทมกลางดินกลาง

ทราย ใต้ต้นไม้ สุดแต่ว่าจะไปรอนแรมลงที่ไหน ต้องเสด็จไปด้วยพระบาทเปล่า ต้องช่วยพระองค์เองทุกอย่าง ไม่มีข้าทาสบริวารมาคอยช่วยเหลืออะไรทั้งนั้น แปลว่าอยู่ในสภาพที่กลับตรงกันข้ามทุกอย่าง คล้ายกับถูกเขาเนรเทศออกไปจากบ้านจากเมือง แล้วไม่ได้มีสมบัติอะไรติดตัวไปเลย แถมยังตัดเกศาเสียด้วย การตัดเกศากลายเป็นคนศีรษะโล้นซึ่งถูกดูถูก อย่างไทยเราเรียกว่าอัปรีย์จัญไร ไม่เป็นที่นับถืออีกต่อไป

การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

และเมื่อทรงผนวชแล้วก็มุ่งที่จะแสวงหาโมกขธรรม ในข้อนี้ได้มีแสดงไว้ในวินัยปิฎกว่า ในครั้งแรกได้ทรงศึกษาและปฏิบัติกับอาจารย์ **อาฬารดาบส** และ **อุททกดาบส** ได้ทรงปฏิบัติได้เสมอกับอาจารย์ทั้งสอง ก็ทรงเห็นว่า ยังไม่ใช่ทางหลุดพ้น จึงเสด็จออกไปทำ **ทุกกรกิริยา** คือการทำตนให้ลำบากหลายประการ ดังที่ท่านแสดงว่า ยังไม่มีใครทำได้เสมอเหมือนมาก่อน แล้วทรงเห็นว่า แม้การกระทำทุกกรกิริยาคือการทรมานกายให้ลำบากนี้ เป็นสิ่งที่ไร้ประโยชน์ ไม่ให้เกิดปัญญาแต่อย่างไร ไม่ใช่ทางของความหลุดพ้น จึงได้ทรงเลิกแล้วก็ทรงหวนระลึกถึงปฐมฌาน คือความเพ่งที่หนึ่ง อันหมายถึงสมาธิอันแน่วแน่ เคยทรงได้เมื่อทรงพระเยาว์ ได้ตามเสด็จ

พระราชบิดาไปในพิธีแรกนาขวัญ ในขณะที่พระราชบิดาทรงประกอบพิธีแรกนาขวัญนั้น พระองค์ประทับอยู่ ณ ภายใต้ต้นหว้า ก็ทรงกำหนดลมหายใจเข้าออก จิตก็เป็นสมาธิจนถึงขั้นปฐมฌาน ทรงได้ปฐมฌานในครั้งนั้น แต่ว่าต่อมาสมาธินั้นก็เสื่อมไป ได้ทรงระลึกถึงสมาธิจิตที่ทรงได้ ก็ได้ทรงคิดว่าการปฏิบัติทางสมาธินั้นจะพึงนำไปสู่ความหลุดพ้นได้ จึงได้ทรงเริ่มจับปฏิบัติทางสมาธิ เป็นอันว่าได้ทรงเริ่มเข้าทางถูก ทรงปฏิบัติทางสมาธิจนได้ **อัปปนาสมาธิ** คือสมาธิที่แน่วแน่จนถึงขั้นฌานแล้วก็ทรงน้อมจิตที่เป็นสมาธิไปเพื่อรู้ ก็ได้บังเกิดพระญาณคือความหยั่งรู้ขึ้นได้โดยลำดับ

พระญาณแรก คือพระญาณที่หยั่งรู้ขันธ์อันเป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้ เรียกง่าย ๆ ว่าระลึกชาติหนหลังได้ ระลึกย้อนถึงชาติหนหลังตั้งแต่ ๑ ชาติ ๒ ชาติ ออกไปจนถึงนับไม่ถ้วนชาติ

ต่อจากนั้นก็ทรงได้พระญาณ คือความหยั่งรู้จุติคือความเคลื่อนออกไป อุปบัติคือความเข้าถึงชาตินั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ว่าเป็นไปตามกรรม คือการที่จงใจกระทำทางกายทางวาจา ทางใจ ของตนเอง ทำกรรมดีก็ไปเกิดในชาติที่ดีมีความสุข ทำกรรมชั่วก็ไปเกิดในชาติที่ชั่วมีความทุกข์

ต่อจากนั้นก็ทรงได้พระญาณคือความหยั่งรู้ที่ ๓ คือ

ความหยั่งรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ คือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในใจทั้งหมด อันได้แก่พระญาณที่หยั่งรู้ในทุกข์ รู้ในเหตุเกิดทุกข์ รู้ในความดับทุกข์ รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ พระญาณที่หยั่งรู้ในอาสวะ คือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิต พระญาณที่หยั่งรู้ในเหตุเกิดอาสวะ พระญาณที่หยั่งในความดับอาสวะ พระญาณที่หยั่งรู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ

ครั้นทรงได้พระญาณที่สามนี้ จึงเป็นวิชชาความรู้แจ่มแจ้งสว่างโพลงขึ้นในสัจจะทั้งหลาย เมื่อวิชชาปรากฏขึ้น วิมุตติคือความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวงก็ปรากฏขึ้น เมื่อทรงได้วิชชาวิมุตติดั่งนี้จึงทรงเป็น **พุทฺโธ** คือเป็นผู้ที่ตรัสรู้แล้ว **วิสุทฺโธ** เป็นผู้ที่บริสุทธิ์หลุดพ้นแล้ว **กรุณามหณฺณโว** ต่อจากนั้นก็ได้มีพระกรุณาดั่งห้วงทะเลหลวง เพราะได้เสด็จจาริกไปประกาศพระพุทธศาสนา ตั้งพระพุทธศาสนาและพุทธบริษัทขึ้นในโลก

ในตอนนี้ พึงพิจารณาทำความเข้าใจประกอบอีกเล็กน้อยว่า **พระญาณที่หนึ่ง** คือพระญาณที่รู้ระลึกถึงชาติหนหลังได้ที่เรียกว่าระลึกชาติได้ดังกล่าวนั้น เป็นเครื่องเปิดโมหะคือความหลง เข้าใจผิดเห็นผิดในเรื่อง ตายเกิด ตายสูญ เพราะได้ทรงมองเห็นว่า มีชาติคือความเกิดมาแล้วติดต่อกันมาโดยลำดับนับย้อนหลังขึ้นไปตั้งแต่ ๑ ชาติจนถึงนับชาติไม่ถ้วน และ

พระญาณที่หยั่งรู้นี้ ได้รู้ถึงรายละเอียดของชาตินั้น ๆ ด้วย ว่ามีชื่อว่าอย่างไร มีอายุอย่างไร มีสุขมีทุกข์อย่างไร ดังนี้เป็นต้น

พระญาณที่สอง คือความหยั่งรู้ถึงการจุติ คือความเคลื่อนออกไป อุปบัติคือความเข้าถึงชาตินั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นไปตามกรรม เป็นเครื่องเปิดโมหะคือความหลงในเรื่องว่าอะไรเป็นเหตุ เพราะว่าเหตุปรากฏแก่พระญาณว่าเป็นไปตามกรรม คือความเคลื่อนออกไปจากชาติหนึ่งแล้วเข้าถึงคือเกิดขึ้นอีกชาติหนึ่งนั้น เป็นไปตามกรรม คือการที่จงใจกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจของตนเอง กรรมชั่วก็นำให้ไปเกิดขึ้นในชาติที่ชั่วมีทุกข์ กรรมดีก็ให้ไปเกิดในชาติที่ดีมีสุข ทำให้เกิดความหยั่งรู้แน่นอนลงไปในกรรมและผลของกรรมไม่สงสัยเพราะว่าได้มองเห็นเหมือนอย่างเป็นสถิติปรากฏอยู่ทุกชาติ

ในตอนนี้พึงทำความเข้าใจเพิ่มเติมว่า จะทำกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม ก็ต้องทำให้เคลื่อนออกจากชาติหนึ่ง และก็เข้าถึงอีกชาติหนึ่ง คือ ตาย-เกิด-ตาย-เกิด อยู่เรื่อยไปตลอดเวลาที่ยังกระทำกรรมอยู่ และทำไมจึงยังต้องทำกรรมอยู่ ทั้งกรรมดีบ้างกรรมชั่วบ้าง ก็เพราะยังมีกิเลส อันเป็นเหตุให้กระทำกรรมฉะนั้น เมื่อยังมีกิเลสอันเป็นเหตุให้ทำกรรมอยู่ตราบใด ก็ต้องกระทำกรรมและก็ต้องตาย ต้องจุติแล้วก็ต้องเกิด ต้องอุปบัติคือเคลื่อนและเข้าถึงชาติหนึ่ง ๆ อยู่เรื่อยไป จนกว่าจะสิ้นกิเลส

เพราะฉะนั้น เมื่อทรงได้ **พระญาณที่สาม** คือว่าได้หยั่งรู้ลงในทุกข์ ในเหตุเกิดทุกข์ ในความดับทุกข์ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ในอาสวะ ในเหตุเกิดอาสวะ ในความดับอาสวะ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ จึงทรงดับกิเลสได้สิ้นเชิง ความตรัสรู้และความหยั่งรู้ของพระองค์นั้นก็เป็นความหยั่งรู้ที่ถึงที่สุด ไม่มีความหยั่งรู้ที่จะยิ่งขึ้นไปอีก

ความหยั่งรู้ในทุกข์นั้น ก็ตั้งต้นแต่เกิดเป็นทุกข์ แก่เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ เป็นต้น ดังที่เราทั้งหลายสวดมนต์กันอยู่ในเวลาเช้า คือได้ทรงเห็นประจักษ์ชัดว่า ไม่ใช่ แก่ เจ็บ ตาย เท่านั้นเป็นทุกข์ เหมือนอย่างที่ทรงเห็นเมื่อครั้งก่อนที่จะเสด็จออกทรงผนวช ที่ว่าทรงเห็นเทวทูตนั้น คือเห็น คนแก่ คนเจ็บ คนตาย แต่ว่ายังไม่เห็นเกิด แต่ในความตรัสรู้ของพระองค์นี้ ได้ทรงเห็นเพิ่มเติมว่า แม้เกิดก็เป็นทุกข์ และเกิดนี่แหละเป็นความทุกข์ที่เป็นต้นของทุกข์ทั้งหลายในปัจจุบันชาติ เพราะว่ามีเกิดจึงมีแก่ มีเจ็บ มีตาย แก่เจ็บตายนั้นเนื่องมาจากเกิด เมื่อเกิดแล้วต้องแก่เจ็บตายเสมอ จะเกิดขึ้นมาโดยไม่แก่ไม่เจ็บไม่ตายไม่ได้ เมื่อมีชาติแล้วต้องแก่เจ็บตายเสมอ เพราะฉะนั้น โดยที่แท้แล้ว ชาติคือความเกิดนี้เป็นตัวทุกข์เป็นต้นของทุกข์ทั้งหลายในชีวิตปัจจุบัน อันนี้เป็นความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าที่เป็นพระญาณที่สาม และหยั่งรู้ในเหตุเกิด

ทุกข์ว่า ตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากนี่แหละ เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ดับตัณหาเสียได้คือความดับทุกข์ ทางที่ทรงปฏิบัติมาโดยลำดับจนได้ปัญญาได้ญาณที่หยั่งรู้นี้ เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ และเป็นญาณที่หยั่งลงไปจนถึงอาสวะ คือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิต เหตุเกิดอาสวะ ความดับอาสวะ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ เพราะตัณหาก็เนื่องมาจากอาสวะมีอวิชชาสวะ เป็นต้น

เป็นอันว่าได้ทรงปฏิบัติดำเนินมาโดยสมบูรณ์ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดับอาสวะ จึงได้ความดับทุกข์ดับอาสวะสิ้นเชิง พระญาณคือความหยั่งรู้นี้เป็นวิชชาความรู้แจ่มแจ้งสว่างโพลงขึ้น กิเลสและกองทุกข์ทั้งปวงก็ดับไปหมดเป็นวิมุตติ ความหลุดพ้น เหมือนอย่างว่าเมื่อแสงสว่างปรากฏขึ้นความมืดก็หายไป สิ่งทั้งหลายที่ถูกความมืดปกคลุมหุ้มห่อเอาไว้ จึงปรากฏอย่างชัดแจ้งสมบูรณ์ทุกประการ จึงทรงเป็นพุทโธ ผู้รู้ผู้เห็น ผู้เห็นทุกอย่าง รู้เห็นสมบูรณ์ นี่แหละเรียกว่า **ผู้ตรัสรู้** วิสุทโธ เป็นผู้บริสุทธิ์หลุดพ้น ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นจึงเป็นอันว่าได้ทรงประสบโมกขธรรม ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงตามที่ได้ทรงตั้งพระหฤทัยไว้

การเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนา

พุทธศาสนา ที่แปลว่าคำสอนของพระพุทธ หรือว่าคำสั่งสอนของพระพุทธนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้ขึ้นเองเป็นครั้งแรกเมื่อทรงแสดง **พระโอวาทปาติโมกข์** คือแสดงพระโอวาทที่เป็นปาติโมกข์คือเป็นหัวข้อใหญ่ เมื่อตรัสรู้แล้วได้ ๒-๓ พรรษา ก็เรียกว่าเมื่อต้นพุทธกาลทีเดียว ปรากฏในพระคาถาหนึ่งของโอวาทปาติโมกข์นั้นว่า

สพฺพปาปสฺส อกรณํ	*การไม่ทำบาปทั้งปวง*
กุสลสฺสูปสมฺปทา	*การยังกุศลให้ถึงพร้อม คือการทำกุศลให้สมบูรณ์*
สจิตฺตปริโยทปนํ	*การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว*
เอตํ พุทฺธาน สาสนํ	*นี้เป็นศาสนาคือคำสอนของพระพุทธทั้งหลาย ดังนี้*

คำว่า **พุทฺธาน สาสนํ** ก็คือพุทธศาสนานั่นเอง ต่อมาก็ได้ใช้คำนี้เป็นชื่อแห่งศาสนาของพระพุทธเจ้าว่า **"พุทธศาสนา"**

ตามพระประวัติเดิม พระพุทธเจ้าแสดงแต่ **คำสอน** คือเป็นคำสอนสำหรับอบรมจิตใจ ยังไม่ได้ทรงแสดง **คำสั่ง** คือพระวินัย แต่ว่าต่อมาเมื่อภิกษุทั้งหลายมีมากขึ้น ผู้มาบวชก็มาจากตระกูลต่าง ๆ กัน มีอัธยาศัยและมีความมุ่งหมายต่าง ๆ กัน และมีจำนวนมากขึ้น มีลาภสักการะต่าง ๆ เกิด

มากขึ้น เป็นต้น จึงทำให้ภิกษุบางรูปประพฤติไม่เรียบร้อยเสียหาย จนถึงมีคำติฉินบังเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าทรงทราบจึง **ทรงบัญญัติพระวินัย** ห้ามความประพฤติเช่นนั้นเป็นคราว ๆ มา พระวินัยนี้เป็นคำสั่ง ฉะนั้น แต่เดิมมาในขั้นแรกมีแต่คำสอน ยังไม่มีคำสั่ง คำว่าศาสนา จึงแปลว่าคำสอนอย่างเดียว แต่เมื่อพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติพระวินัยขึ้น คำว่าศาสนาจึงแปลว่าคำสั่งสอน คำสั่งนั้นหมายถึงพระวินัย คำสอนนั้นหมายถึงพระธรรม อันหมายถึงคำสอนเป็นเครื่องอบรมจิตใจดังกล่าว

ขอให้ท่านทั้งหลายทำความเข้าใจว่า คำว่า **"ธรรม"** นั้น ใช้ในความหมายหลายอย่าง ใช้ในความหมายที่กว้างครอบคลุมไปทั้งหมดก็ได้ ใช้ในความหมายที่แคบเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ คำว่าธรรมที่ใช้ในคำว่า ตรัสรู้พระธรรม หรือว่าแสดงพระธรรมสั่งสอนที่ใช้ทั่ว ๆ ไป ย่อมหมายความครอบคลุมทั้งหมด แต่ว่าเมื่อแยกออกเป็นคำสั่งและคำสอน คำสั่งนั้นเรียกว่าพระวินัย คำสอนก็คงเรียกว่า ธรรม หรือ ธรรมะ ซึ่งในที่นี้เมื่อมาคู่กันกับวินัยว่า **ธรรมวินัย** คำว่าธรรมก็มีความหมายจำกัดจำเพาะที่เป็นคำสอน อันไม่ใช่เป็นคำสั่งคือวินัยเท่านั้น โดยแยกคำสั่งออกไปอีกพวกหนึ่งเรียกว่าวินัย จึงขอให้ท่านทั้งหลาย ได้ทำความเข้าใจถ้อยคำที่ใช้ดังนี้

พระพุทธศาสนานั้นจึงแยกออกเป็นธรรมที่เป็นคำสอน

ส่วนหนึ่ง วินัยที่เป็นคำสั่งส่วนหนึ่ง ในสมัยพุทธกาลก็น่าจะแยกออกเป็น ๒ ส่วนดังนี้ ฉะนั้น ในสมัยที่ใกล้จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ได้ทรงตั้งให้พระธรรมวินัยเป็นศาสดาแทนพระองค์ ในเมื่อพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไป ดังที่ตรัสไว้แปลความว่า *"ธรรมและวินัยอันใดที่เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้วแก่ท่านทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้นเป็นศาสดาของท่านทั้งหลายโดยกาลล่วงไปแห่งเรา"* ดั่งนี้ ตามพระพุทธภาษิตนี้ก็แสดงว่า พระพุทธศาสนานั้นแยกเป็น ๒ คือ เป็นธรรมส่วนหนึ่ง เป็นวินัยส่วนหนึ่ง หรือเรียกว่าแยกออกเป็น ๒ ปิฎก

พระไตรปิฎก

ใน **ตำนานสังคายนา** ครั้งที่ ๑ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไปได้ ๓ เดือน และในตำนานสังคายนาครั้งที่ ๒ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไปได้ประมาณ ๑๐๐ ปี ก็ปรากฏว่าพระพุทธศาสนายังคงแยกออกเป็น ๒ ปิฎก คือพระธรรมวินัย หรือว่าวินัยและธรรม แต่ต่อมาในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ ตามที่แสดงไว้ในตำนานจึงได้แยกออกเป็น ๓ ปิฎก ดั่งที่ไทยเราเรียกว่า **ไตรปิฎก** คือมาจากคำบาลีว่า ติปิฎก คือวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก

คำว่า **ปิฎก** นั้น แปลว่า ตะกร้า ที่เป็นวัตถุก็หมายถึงตะกร้าสำหรับใส่ผลไม้หรือสิ่งของทั้งหลายนี้แหละ มาใช้เป็นชื่อของการจำแนกหมวดหมู่แห่งพระศาสนาคือคำสั่งสอน คือว่าแยกออกเป็น ๓ ตะกร้า คือว่าแยกออกเป็น ๓ หมวดใหญ่ ๆ นั่นเอง วินัยนั้นก็คงรวมเข้าเป็นหมวดหนึ่ง หรือว่ารวมใส่ไว้ในตะกร้าใบหนึ่ง เรียกว่า **วินัยปิฎก** ธรรมคือคำสอนนั้นแยกออกเป็น ๒ หมวด หรือว่าแยกใส่ไว้ใน ๒ ตะกร้า คือว่าบรรดาคำสอนที่ได้ทรงสอนแก่บุคคลนั้น ๆ ในโอกาสนั้น ๆ เป็นคำสอนที่มีบุคคลเป็นต้นเป็นผู้รับเทศนา รวมใส่เข้าในตะกร้าหนึ่ง หรือรวมใส่เข้าไปในหมวดหนึ่ง เรียกว่า **สุตตันตปิฎก** หมวดพระสูตร ส่วนคำสอนที่แสดงแต่ข้อธรรม ไม่กล่าวว่าแสดงแก่ใครที่ไหน โดยยกหัวข้อขึ้นเป็น ๔ หัวข้อ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน แล้วก็แสดงอธิบายแสดงไปตามหัวข้อทั้ง ๔ นี้ ก็รวมใส่ไปในตะกร้าใบหนึ่ง คือไว้หมวดหนึ่ง เรียกว่า **อภิธรรมปิฎก**

ในชั้น **อรรถกถา** ท่านพระอาจารย์ผู้แต่งอธิบายพระคัมภีร์จึงได้กล่าวอธิบายว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จขึ้นไปทรงแสดงโปรดพระพุทธมารดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ คำแสดงในชั้นอรรถกถา ซึ่งแต่งเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปหลายร้อยปี หรือว่าตั้งพันปี ส่วนในเนื้อหาของพระอภิธรรมปิฎกเองนั้น

ไม่มีบอกว่าแสดงแก่ใครที่ไหน

และคำว่า **อภิธรรม** นั้น แปลว่า ธรรมที่ยิ่ง อันหมายถึงว่าเป็นธรรมที่ยิ่งใหญ่กว่าธรรมอื่น ๆ หมายความว่า เฉพาะธรรม คือ แสดงจำเพาะธรรมเท่านั้น ไม่กล่าวถึงเรื่องประกอบทั้งหลาย ดั่งนี้ก็ได้ หมายความว่า เป็นอธิบายธรรม เท่ากับว่าเป็นอรรถกถา คือเป็นถ้อยคำที่อธิบายเนื้อความอย่างหนึ่งดั่งนี้ก็ได้ บรรดาผู้ที่นับถือพระอภิธรรมปิฎกเป็นอันมากมักจะพอใจในคำอธิบายว่า อภิธรรมคือธรรมที่ยิ่งใหญ่ยิ่งกว่าธรรมทั้งหลาย แต่ว่าผู้ที่ใคร่ครวญเป็นส่วนมากที่วางใจเป็นกลาง มักจะพอใจในอธิบายว่า คำอภิธรรมหมายถึงเฉพาะธรรม หรือว่าหมายถึงอธิบายธรรม หรือเท่ากับว่าเป็นอรรถกถา เป็นถ้อยคำที่อธิบายเนื้อความของธรรมอย่างหนึ่งดั่งนี้

คำว่า **วินัย** นั้น แปลว่า แนะนำ แปลว่า กำจัด ที่แปลว่าแนะนำ ก็คือแนะนำความประพฤติทางกายทางวาจาให้เรียบร้อยดีงาม ที่แปลว่ากำจัด ก็คือกำจัดโทษอันเกิดจากความประพฤติชั่วประพฤติผิดทางกายทางวาจา

คำว่า **สุตตันตะ** มีคำแปลหลายอย่าง เช่น แปลว่าเป็นเหมือนอย่างเส้นด้ายที่ร้อยดอกไม้ กล่าวคือเป็นเครื่องรวบรวมประมวลเข้ามาซึ่งข้อธรรมทั้งหลาย จัดให้เป็นระเบียบเรียบร้อยดีงาม และยังมีคำแปลอย่างอื่นอีก

คำว่า **อภิธรรม** นั้นก็ดังที่ได้กล่าวแล้ว แปลว่าธรรมที่ยิ่งใหญ่ แปลว่า เฉพาะธรรม แปลว่า อธิบายธรรม

พระพุทธศาสนาจึงได้แยกออกเป็น ๓ หมวด ๓ ตะกร้า คือ วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก อภิธรรมปิฎก ดังนี้

ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมสั่งสอนด้วยภาษาของชาวมคธ ซึ่งเป็นภาษาพื้นเมืองที่คนพูดกันเข้าใจกันง่ายในท้องถิ่นนั้นในเวลานั้น เพราะฉะนั้น จึงได้ใช้ภาษามคธเป็นภาษาของพระพุทธศาสนา หลักฐานที่รับนับถือกันมาจนถึงบัดนี้นั้น เป็นหลักฐานที่ได้จากลังกาทวีป หรือประเทศศรีลังกา ดังที่มีเล่าในประวัติพระพุทธศาสนาว่า

ในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ พระเจ้าอโศกมหาราชแห่งชมพูทวีปคืออินเดีย ได้ทรงส่งพระมหินทเถระ ซึ่งเป็นพระราชโอรส พร้อมทั้งคณะสงฆ์ ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในลังกาทวีป พระเจ้าแผ่นดินลังกาพร้อมทั้งประชาชนก็ได้รับนับถือพระพุทธศาสนามาตั้งแต่ในครั้งนั้น พระพุทธศาสนาจึงได้ตั้งมั่นลงในลังกาทวีป และได้กระทำสังคายนาครั้งแรกในลังกาทวีป เป็นการแสดงว่าพระพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นในลังกาทวีปลงแล้วนับต่อจากที่ทำลงในชมพูทวีปเป็นครั้งที่ ๔ และต่อมาในพุทธศตวรรษที่ ๕ พระสงฆ์ในลังกาทวีปได้ปรารภกันขึ้นว่าความทรงจำของบุคคลได้เสื่อมลง การที่จะทรงจำ **ปาพจน์**

คือถ้อยคำที่เป็นประธาน คือพระธรรมวินัยหรือพระไตรปิฎก พุทธวจนะเป็นการยาก จึงได้ประชุมกันทำสังคายนานับเป็นครั้งที่ ๕ จารึกพระไตรปิฎกเป็นตัวอักษร พระไตรปิฎกจึงได้เป็นตัวอักษรขึ้นตั้งแต่ในพระพุทธศตวรรษที่ ๕ ในลังกาทวีป และได้จารึกด้วยภาษามคธ ซึ่งนับถือว่าเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้สั่งสอน และพระไตรปิฎกที่จารึกเป็นตัวอักษรนั้น ได้เรียกอีกคำหนึ่งว่า "บาลี"

คำว่า **"บาลี"** นั้น แปลว่า เป็นต้นแบบหรือเป็นแบบอย่าง คำนี้ใช้เรียกเป็นชื่อของคันนาของชาวนา ชาวนาเมื่อทำนาก็ต้องทำคันนา การทำคันนานั้นเป็นแนวบอกเขตของนาด้วย เป็นเครื่องกั้นน้ำหรือขังน้ำสำหรับใช้ในนาด้วย จึงนำเอาคำนี้มาใช้เรียกพระไตรปิฎกหรือพระธรรมวินัยที่จารึกขึ้นไว้เป็นต้นแบบนั้นว่า **"บาลี"** คือเป็นแนวเป็นเขตสำหรับที่จะแสดงว่านี้เป็นพุทธวจนะ นี้เป็นพระธรรมวินัย เป็นพระไตรปิฎก เป็นปาพจน์ (พุทธวจนะ) คือคำที่เป็นประธานของพระพุทธเจ้า แสดงแนวแสดงเขต และในขณะเดียวกันก็เป็นเครื่องกั้น เป็นเครื่องป้องกัน เพื่อมิให้ **สัทธรรมปฏิรูป** คือคำสั่งสอนที่เป็นของปลอมแปลกปลอมเข้ามา คือว่าถ้านอกจากนี้แล้วไม่ใช่ ถ้าเป็นในนี้แล้วจึงจะใช่ เพราะฉะนั้น จึงได้เรียกว่า เป็นภาษาบาลีอีกอย่างหนึ่ง

แต่ก็พึงทราบว่า คำว่า **ภาษาบาลี** นั้นไม่ใช่เป็นชื่อของภาษาโดยตรง ชื่อของภาษาโดยตรงนั้นคือ **ภาษามคธ** หรือเรียกว่า **"มาคธี"** ภาษามาคธี ภาษาของชาวมคธ

เพราะฉะนั้น ภาษามคธจึงเป็นภาษาที่จารึกพระพุทธ-วจนะ ได้ใช้ศึกษาสืบต่อมาจนถึงบัดนี้ และก็ได้มีบัญญัติที่นับถือกันว่าเป็นพระพุทธบัญญัติว่า ในสังฆกรรมทั้งปวงนั้นให้ใช้ภาษามคธ ดังที่เราทั้งหลายได้ใช้ในพิธีอุปสมบท ตลอดจนถึงในการท่องบ่นสวดมนต์ทั้งหลายก็ใช้ภาษามคธเป็นหลักอยู่ และภาษาไทยเราก็ได้รับเอาภาษามคธมาใช้เป็นอันมาก เช่น คำว่า พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ก็เป็นภาษามคธทั้งนั้น เอามาใช้เป็นคำไทย เพราะว่าจะเอาคำไทยแท้ ๆ มาใช้นั้นก็หายากมาก หรือว่าหาไม่ได้ที่จะให้มีความหมายครอบคลุมความหมายเดิมทั้งหมดได้ เช่น คำว่า พระพุทธ จะใช้คำไทยว่าอะไรครอบคลุมไปทั้งหมดก็ยาก คำว่า พระธรรม พระสงฆ์ ก็เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น จึงต้องนำภาษามคธมาใช้กัน

ความหมายของศาสนา

ตามที่กล่าวมานี้ **ศาสนา** ก็คือคำสั่งสอน ได้แก่พระธรรมวินัยซึ่งเดิมแยกออกเป็น ๒ คือ ธรรมส่วนหนึ่ง วินัยส่วนหนึ่ง และต่อมาก็แยกออกเป็น ๓ เรียกว่า พระไตรปิฎก และใช้

ภาษามคธหรือที่เรียกต่อมาว่าภาษาบาลีเป็นหลัก ได้มาจากลังกาทวีปตั้งแต่สังคายนาครั้งที่ ๕ พระพุทธศาสนาสาย **เถรวาท** ได้ใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกที่จารึกในลังกาดังกล่าวนี้เหมือนกันหมดในทุกประเทศมาจนบัดนี้ คำว่าศาสนานั้นจึงหมายถึงดังที่กล่าวมานี้ส่วนหนึ่ง อันจะพึงเรียกว่า **ปริยัติศาสนา** ศาสนาคือพระปริยัติ อันหมายถึงพระธรรมวินัยหรือพระไตรปิฎกที่พึงเล่าเรียนศึกษากัน

เมื่อกล่าวให้สมบูรณ์แล้ว ยังมีอีก ๒ คือ **ปฏิบัติศาสนา** ศาสนาได้แก่การปฏิบัติ คือการปฏิบัติพระธรรมวินัย ทางกาย ทางวาจา ทางใจ และ **ปฏิเวธศาสนา** ศาสนาคือการรู้แจ้งแทงตลอด อันหมายถึงผลการปฏิบัติตามพระธรรมวินัยตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงความรู้แจ้งแทงตลอดในมรรคผลนิพพาน จึงรวมศาสนาเบ็ดเสร็จเป็น ๓

๑. ปริยัติศาสนา

๒. ปฏิบัติศาสนา

๓. ปฏิเวธศาสนา

นี้คือพระพุทธศาสนา

หากจะเทียบด้วยต้นไม้ พระพุทธศาสนานั้นก็เปรียบเหมือนอย่างต้นไม้ทั้งต้น ปริยัติศาสนานั้นเปรียบเหมือนรากปฏิบัติศาสนานั้นเปรียบเหมือนต้นพร้อมทั้งแก่นกิ่งใบทั้งหมด

ปฏิเวธศาสนานั้นเปรียบเหมือนผลของต้นไม้ รวมทั้งหมดก็เป็นต้นไม้ทั้งต้น คือ ปริยัติศาสนา ปฏิบัติศาสนา และปฏิเวธศาสนา นี้คือพุทธศาสนา

การสอนศาสนาของพระพุทธเจ้า

ลักษณะแห่งธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนนั้น ดังที่ได้ยกมาแสดงไว้ในติกะ คือหมวด ๓ แห่งธรรมวิภาคในนวโกวาท คือ

๑. **ทรงสั่งสอนเพื่อรู้** ไม่ใช่เพื่อไม่รู้ คือเพื่อให้รู้ยิ่งเห็นจริงในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น

๒. **ทรงสั่งสอนมีนิทาน** คือมีเหตุที่ผู้ฟังอาจตรองตามให้เห็นจริงได้

๓. **ทรงสั่งสอนมีปาฏิหาริย์** คือเป็นจริง ผู้ปฏิบัติย่อมได้รับผลตามสมควรแก่การปฏิบัติ

ตามลักษณะที่กล่าวมานี้จะพึงเห็นได้ว่า มิได้ทรงสั่งสอนทั้งหมดที่พระองค์ได้ตรัสรู้ แต่ว่าทรงเลือกสอนจำเพาะที่ได้ในลักษณะทั้ง ๓ นั้น

ในข้อนี้ได้มีเรื่องเล่าไว้ว่า ครั้งหนึ่งได้เสด็จประทับอยู่ในป่าไม้ *สีสะปา* คือไม้สีเสียด ได้ทรงกอบเอาใบไม้สีเสียดที่ตกอยู่ที่พื้นดินขึ้นมากำพระหัตถ์หนึ่ง แล้วก็ตรัสแก่ภิกษุ

ทั้งหลายว่า ใบไม้สีเสียดในกำพระหัตถ์กับใบไม้สีเสียดในป่าทั้งสิ้น ส่วนไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายก็กราบทูลว่า ใบไม้สีเสียดในป่าทั้งสิ้นมากกว่ามากนัก พระองค์จึงตรัสว่า ธรรมที่ทรงตรัสรู้นั้นก็เหมือนอย่างใบไม้สีเสียดในป่าทั้งสิ้น แต่ว่าธรรมที่ทรงสั่งสอนนั้นเหมือนอย่างใบไม้สีเสียดในกำพระหัตถ์เท่านั้น แต่ว่าแม้เช่นนั้นธรรมที่ทรงสั่งสอนนั้นก็เป็นธรรมที่เพียงพอ ซึ่งผู้ฟังจะปฏิบัติเพื่อให้ได้รับผลจนถึงอย่างสูงสุดคือว่าพ้นทุกข์ได้ดั่งนี้

อนึ่ง เมื่อจะทรงสั่งสอนแก่ผู้ใด ก็ย่อมจะทรงเลือกธรรมสั่งสอนให้เหมาะแก่อุปนิสัยของผู้ฟังนั้น ๆ ด้วย ตามที่แสดงว่าได้ทรงพิจารณาตรวจดูสัตว์โลกทุกเวลาเช้า ว่าจะมีผู้ใดสมควรที่จะไปทรงโปรด และจะควรทรงโปรดด้วยธรรมข้อใดอย่างใด เพราะฉะนั้น ธรรมที่ทรงแสดงออกไปแล้วแก่ใคร ผู้นั้นจึงได้รับผลเสมอ ไม่มีที่จะไร้ผล ข้อนี้เป็นธรรมดาของพระพุทธเจ้า พระบรมศาสดา ซึ่งจะต้องทรงแสดงธรรมให้ผู้ฟังได้รับผลเสมอตามควรแก่อุปนิสัย

ปฐมเทศนา

ปฐมเทศนา คือเทศนาครั้งแรกของพระองค์อันเรียกว่า **ธรรมจักร** หรือธัมมจักกัปปวัตตนสูตร พระสูตรที่ว่าด้วยการ

ยังจักรคือธรรมให้เป็นไปนั้น ได้ทรงแสดงถึงความตรัสรู้ของพระองค์เองพร้อมทั้งทางที่ทรงปฏิบัติมา และทรงแสดงถึงว่าได้ทรงตรัสรู้อะไรและตรัสรู้อย่างไร ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาจึงสมควรที่จะทราบ

ประการแรก เมื่อก่อนจะตรัสรู้พระองค์ได้ทรงปฏิบัติอย่างไร ตามปฐมเทศนานี้กล่าวไว้ว่า อันบรรพชิตคือผู้บวชผู้มุ่งนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับกิเลสและกองทุกข์ด้วยประการทั้งปวง พึงเว้นจากความประกอบตนไว้ด้วยความสุขสดชื่นในกามทั้งหลาย และพึงเว้นจากความประกอบตนในการทรมานตนให้ลำบาก เพราะว่าเป็นทางสุดโต่งสองข้างที่ไม่ให้บังเกิดผลตามที่มุ่งหมายนั้น แต่พึงปฏิบัติตนในทางที่เรียกว่า **มัชฌิมาปฏิปทา** ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง ไม่เกี่ยวข้องด้วยทางสุดโต่งทั้งสองนั้น อันได้แก่ **มรรคมีองค์ ๘** ประการ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ
๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ
๓. สัมมาวาจา เจรจาชอบ
๔. สัมมากัมมันตะ การงานชอบ
๕. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ
๖. สัมมาวายามะ เพียรชอบ
๗. สัมมาสติ ระลึกชอบ

๘. สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ

ทางทั้ง ๘ ประการนี้ ทำให้เกิดจักษุคือดวงตา ทำให้เกิดญาณคือความหยั่งรู้ เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เป็นไปเพื่อความรู้พร้อม เป็นไปเพื่อพระนิพพาน

เป็นอันว่าทรงแสดงว่า ได้ทรงเว้นจากทางกาม และเว้นจากทางทรมานตนให้ลำบาก แต่ว่าทรงปฏิบัติในทางอันเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง ซึ่งหมายความว่าอยู่ในระหว่างทางทั้งสองนั้น ไม่ข้องเกี่ยวด้วยทางทั้งสองนั้น อันเป็นเหตุให้ทรงได้จักษุดวงตาเห็นธรรม ได้ญาณคือความหยั่งรู้ จึงมีปัญหาว่า จักษุดวงตาที่มองเห็นญาณ คือความหยั่งรู้นั้น รู้เห็นในอะไร

จึงมาถึง *ตอนที่สอง* ของปฐมเทศนาที่แสดงว่า อริยสัจจะ คือความจริงที่พระอริยะ คือผู้เจริญประเสริฐพึงรู้ความจริงที่ทำผู้รู้ให้เป็นพระอริยะ คือว่าความจริงอย่างประเสริฐ ความจริงอย่างยิ่ง ๔ ประการ ได้แก่

๑. **ทุกข์**

๒. **ทุกขสมุทัย** เหตุให้เกิดทุกข์

๓. **ทุกขนิโรธ** ความดับทุกข์

๔. **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา** ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรือเรียกสั้นว่า มรรค

ทุกข์ นั้นก็ได้แก่ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความโศก คือความแห้งใจ ความคร่ำครวญใจ ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นทุกข์ ปรารถนาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อแล้ว ขันธ์เป็นที่ยึดถือ ๕ ประการเป็นทุกข์

ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์นั้นได้แก่ ตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ อันนำไปสู่ภพใหม่ประกอบกับนันทิ คือความเพลิน ราคะคือความติดใจยินดี มีความบันเทิงยินดียิ่งในอารมณ์นั้น ๆ ได้แก่ *กามตัณหา* ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม คือในสิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลาย *ภวตัณหา* ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คือความเป็นนั่นเป็นนี่ *วิภวตัณหา* คือความทะยานอยากไปในวิภพ คือความไม่เป็นนั่นเป็นนี่

ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ ก็ได้แก่ความดับตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากได้สิ้นเชิง ทุกข์จะดับไปหมด

มรรค ข้อที่ ๔ ก็ได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ดังกล่าวแล้ว

อริยสัจ ๔ นี้เอง เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ คือได้ทรงรู้ทรงเห็น

ใน *ตอนที่สาม* แสดงว่า ตรัสรู้อย่างไร เพราะที่เรียกว่า รู้ ๆ นั้นก็ยังมีลักษณะหลายอย่าง ฉะนั้น ความรู้ของพระองค์ที่เรียกว่าเป็นความตรัสรู้นั้น มีลักษณะอย่างไร จึงได้ทรงแสดงว่า **จักษุ** คือดวงตา **ญาณ** คือความหยั่งรู้ **ปัญญา** คือความรู้ทั่ว **วิชชา** คือความรู้แจ่มแจ้ง **อาโลกะ** คือความสว่าง ได้บังเกิดผุดขึ้นแก่พระองค์ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยทรงสดับมาก่อนว่า

นี้ทุกข์ ทุกข์นี้ควรกำหนดรู้ ทุกข์นี้ได้กำหนดรู้แล้ว

นี้สมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์ สมุทัยนี้พึงละ สมุทัยนี้ละได้แล้ว

นี้นิโรธคือความดับทุกข์ นิโรธนี้พึงกระทำให้แจ้ง นิโรธนี้ได้กระทำให้แจ้งแล้ว

นี้มรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงทางดับทุกข์ มรรคนี้ควรอบรมทำให้มีให้เป็นขึ้น มรรคนี้ได้อบรมและทำให้มีให้เป็นขึ้นแล้ว

ญาณคือความหยั่งรู้ของพระองค์ได้ผุดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่ไม่ได้เคยทรงสดับมาก่อน ก็คือในอริยสัจทั้งหลาย ๔ นี้เอง โดยอาการที่เรียกว่ามีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ญาณคือความหยั่งรู้ของพระองค์ในสัจจะทั้ง ๔ วนไปในสัจจะทั้ง ๔ ๓ รอบจึงมีอาการเป็น ๑๒

ในข้อนี้ขอให้ทำความเข้าใจว่า วนไปในสัจจะทั้ง ๔

๓ รอบนั้น คือวนไปในทุกขสัจจะ สัจจะคือทุกข์ โดยเป็น **สัจจญาณ** คือความหยั่งรู้ในสัจจะความจริงว่านี้เป็นทุกข์จริง ในสมุทัย โดยเป็นสัจจญาณว่านี้เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์จริง ในนิโรธคือความดับทุกข์ โดยเป็นสัจจญาณว่านี้เป็นความดับทุกข์จริง ในมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ โดยเป็นสัจจญาณว่านี้เป็นมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์จริง วนไปในสัจจะทั้ง ๔ โดยเป็นสัจจญาณ ความหยั่งรู้ในสัจจะคือความจริงดังนี้ รอบหนึ่ง

วนไปในสัจจะทั้ง ๔ โดยเป็น **กิจจญาณ** คือความหยั่งรู้ในกิจหน้าที่ที่พึงทำ หรือข้อที่พึงทำข้อที่พึงปฏิบัติว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้หรือว่าควรรู้ให้รอบคอบ สมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์ควรละ นิโรธความดับทุกข์ควรกระทำให้แจ้ง มรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ควรอบรมให้มีให้เป็นขึ้น วนไปในสัจจะทั้ง ๔ โดยเป็นกิจจญาณ ความหยั่งรู้ในกิจ คือว่าหน้าที่ที่ควรทำ หน้าที่ที่พึงปฏิบัติ ดั่งนี้รอบหนึ่ง

วนไปในสัจจะทั้ง ๔ โดยเป็น **กตญาณ** คือความหยั่งรู้ในกิจนั้นแหละว่า ได้กระทำสำเร็จแล้วว่า ทุกข์ได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ ละได้แล้ว นิโรธความดับทุกข์ ได้กระทำให้แจ้งแล้ว มรรคคือความปฏิบัติให้ถึงทางดับทุกข์ ได้อบรมให้มีให้เป็นขึ้นแล้ว วนไปโดยเป็นกตญาณคือความหยั่งรู้

ในกิจนั่นแหละ ซึ่งได้กระทำสำเร็จแล้วในสัจจะทั้ง ๔ นี้ รอบหนึ่ง จึงเรียกว่าเป็นญาณคือความหยั่งรู้ ที่มีวนรอบ ๓ ในสัจจะทั้งสี่ ๓x๔ จึงเป็น ๑๒ เรียกว่ามีอาการ ๑๒ ญาณคือความหยั่งรู้ในสัจจะทั้ง ๔ ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ดั่งนี้ คือ **ความตรัสรู้**

เพราะฉะนั้น ถ้าจะมีปัญหาว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร ก็ตอบได้ว่าตรัสรู้อริยสัจทั้ง ๔ ถามว่าตรัสรู้อย่างไร ก็ตอบได้ว่าตรัสรู้ด้วยญาณ คือความหยั่งรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ในสัจจะทั้ง ๔ นั้น ที่มีวนรอบ ๓ นั้นก็คือ โดยสัจจญาณความหยั่งรู้ในสัจจะคือความจริง โดยกิจจญาณความหยั่งรู้ในกิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำที่พึงปฏิบัติ โดยกตญาณความหยั่งรู้ในกิจนั่นแหละว่าได้กระทำสำเร็จแล้ว

ฉะนั้น พระสูตรนี้จึงเป็นพระสูตรที่สำคัญ แสดงถึงความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า พร้อมทั้งทางที่ทรงปฏิบัติมา และพึงอธิบายได้ในพระนามว่า สัมมาสัมพุทโธ **สัมมา** ก็แปลว่าชอบ **สัม** ก็แปลว่า เอง **พุทโธ** แปลว่า รู้ หรือว่าตรัสรู้ รวมกันเป็น **สัมมาสัมพุทโธ** แปลว่า ผู้รู้เองโดยชอบ หรือว่า รู้ชอบเอง รู้ก็คือตรัสรู้ในสัจจะทั้ง ๔ ด้วยญาณ คือความหยั่งรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ในสัจจะทั้ง ๔ เอง

ที่อธิบายกันมาว่าตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ก็เพราะว่า

ญาณคือความหยั่งรู้ดังกล่าว ได้บังเกิดผุดขึ้นในธรรมที่มิได้ทรงสดับมาก่อน เมื่อเป็นดั่งนี้ ความตรัสรู้ในสัจจะทั้ง ๔ ของพระองค์จึงเป็นความตรัสรู้ขึ้นเองโดยไม่ได้ทรงฟังจากใครมาก่อน และโดยชอบก็เพราะว่าทรงปฏิบัติมาในมัชฌิมาปฏิปทา ได้แก่มรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ เป็นต้น จึงได้ตรัสรู้ขึ้น ความตรัสรู้นั้นเล่าก็เป็นความตรัสรู้ที่ถูกต้อง เป็นความตรัสรู้ที่ชอบ ไม่มีความผิดความบกพร่องแม้แต่ประการใดประการหนึ่ง เพราะฉะนั้นจึงได้พระนามว่า สัมมาสัมพุทโธ ผู้ตรัสรู้ชอบเอง หรือผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ

ประมวลคำสอนของพระพุทธศาสนา

ธรรมหมวดใหญ่อันเป็นที่ประมวลเข้าแห่งพระพุทธศาสนาทั้งหมด ตามที่ตรัสแสดงไว้ในพระสูตรหนึ่งก็คือ อริยสัจทั้ง ๔ ที่ได้กล่าวมาแล้ว เปรียบเหมือนอย่างว่า รอยเท้าสัตว์ทั้งหมดย่อมรวมลงในรอยเท้าช้างฉันใด ธรรมคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าก็ฉันนั้น ย่อมรวมลงในอริยสัจ ๔ อริยสัจทั้ง ๔ เป็นที่รวมเข้าทั้งหมดของศาสนธรรมทั้งสิ้น

ดังจะพึงเห็นได้จากหมวดธรรมในธรรมวิภาคในนวโกวาท หมวดธรรมที่ว่าด้วยขันธ์ ๕ คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ พร้อมทั้งหมวดธรรมที่ว่าด้วย

สามัญลักษณะ อภิณหปัจจเวกขณะเกี่ยวด้วยแก่ เจ็บ ตาย และความพลัดพราก เหล่านี้รวมเข้าในทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์ทั้งหมด

กิเลสทั้งหมด เป็นต้นว่า อกุศลมูล นิวรณ์ ๕ มลทิน ๙ อุปกิเลส ๑๖ และตัณหาที่แสดงในทุกขสมุทัย ในหมวดอริยสัจ ๔ พร้อมทั้งทุจริต ๓ อกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นต้น รวมเข้าในสมุทัยสัจจะ สัจจะคือสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ทั้งหมด

ผลของการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ เป็นต้นว่า สันติ ความสงบระงับ หรือว่าอุปสมะ ความเข้าไปสงบระงับ รวมทั้งทุกขนิโรธความดับทุกข์ ที่แสดงไว้ในนิโรธสัจจะในหมวดอริยสัจ ๔ ก็รวมเข้าในนิโรธสัจจะสภาพที่จริง คือนิโรธความดับทุกข์ทั้งหมด

หมวดธรรมที่แสดงเป็นธรรมปฏิบัติ เป็นข้อปฏิบัติธรรมทั้งหมด ตั้งแต่ทุกะหมวด ๒ ตั้งต้นแต่ธรรมมีอุปการะ ๒ อย่างเป็นต้นไป รวมเข้าในมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรคทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ทั้งหมด

คราวนี้จำเพาะในข้อที่ ๔ คือมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรคทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นั้น ทางปฏิบัติที่แสดงให้โดยตรงก็คือว่า มรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบเป็นต้น มีสัมมาสมาธิความตั้งใจชอบเป็นที่สุด และที่แสดง

เป็นธรรมปฏิบัติไว้ทั้งหมด ดังกล่าวมาข้างต้น ซึ่งรวมเข้าในมรรคสัจจะนั้น ถ้าว่าถึงข้อธรรมมีเป็นอันมาก ตั้งแต่ธรรมที่เป็นข้อเดียวก็มี แต่ที่ได้แสดงไว้ในนวโกวาทเป็นต้นนั้น เป็นธรรมที่เป็น ๒ ข้อ อันเรียกว่า ทุกะหมวด ๒ ไปจนถึงโพธิ-ปักขิยธรรมมี ๓๗ ประการ คือ ๓๗ ข้อ และก็ไม่ใช่เพียงแค่นี้ ยังมีแสดงไว้ในที่อื่นอีก แต่แม้ว่าจะมีแสดงไว้น้อยข้อหรือมากข้อเพียงใดก็ตาม ก็สรุปเข้าได้ใน **ไตรสิกขา** คือสิกขาทั้ง ๓ อันได้แก่ ศีลสิกขา จิตสิกขา ปัญญาสิกขา หรือว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ศีลก็คือศีลสิกขา สมาธิก็คือสมาธิสิกขา ปัญญาก็คือปัญญาสิกขา ธรรมปฏิบัติทั้งหมดย่อมสรุปเข้าได้ในสิกขาทั้ง ๓ หรือว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ดังนี้

เมื่อใกล้ที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดง **ปัจฉิมโอวาท** คือพระโอวาทครั้งสุดท้าย ให้ยังอปมาทะคือความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดง **อปมาทธรรม** ธรรมคือความไม่ประมาทเป็นที่รวมเข้าแห่งกุศลธรรมทั้งสิ้น ก็คือเป็นที่รวมเข้าของ **ธรรมปฏิบัติ** ทั้งสิ้นนั่นเอง ก็มีอุปมาอย่างเดียวกันกับที่กล่าวมาข้างต้น คือว่ารอยเท้าสัตว์ทั้งหมดรวมเข้าในรอยเท้าช้างฉันใด กุศลธรรมทั้งหมดก็รวมเข้าในอปมาทธรรม ธรรมคือความไม่ประมาทฉันนั้น

จึงกล่าวได้ว่า แม้ไตรสิกขาก็รวมเข้าได้เป็น ๑ คือ ใน

อปมาทธรรม ธรรมคือความไม่ประมาท แต่ก็พึงเข้าใจว่า ไตรสิกขาก็ดี อปมาทธรรมก็ดี อันเป็นที่ประมวลเข้าของกุศลธรรม หรือธรรมปฏิบัติทั้งสิ้นนี้ ก็หมายเอาจำเพาะในข้อมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรค คือข้อ ๔ ของอริยสัจเท่านั้น คือจำเพาะที่เป็นธรรมปฏิบัติ คือกุศลธรรมทั้งหมดอันรวมเข้าในข้อมรรคสัจจะนั้น ย่อมประมวลเข้าได้ในไตรสิกขา และประมวลเข้าเป็นหนึ่งในอปมาทธรรม แต่ว่าเมื่อกล่าวถึงหลักประมวลที่เป็นหลักใหญ่จริง ๆ ก็คือ อริยสัจทั้ง ๔

อนึ่ง ก็พึงทราบ **กิจคือหน้าที่** ซึ่งพึงกระทำในธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนตามหลักของอริยสัจทั้ง ๔ นี้ คือ เมื่อธรรมแบ่งออกเป็น ๔ ลักษณะ ก็แบ่งกิจคือหน้าที่ซึ่งพึงปฏิบัติออกเป็น ๔ อย่าง คือ

ธรรมที่รวมเข้าในทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์นั้น มีกิจคือหน้าที่ที่พึงจะกระทำ คือความกำหนดรู้หรือความรู้โดยรอบคอบ อันเรียกว่า **ปริญญา** ปริญญา แปลว่าความกำหนดรู้ หรือว่าความรู้โดยรอบคอบ พึงทำปริญญาในทุกขสัจจะหรือในธรรมที่รวมเข้าในหมวดนี้

ธรรมที่รวมเข้าในสมุทัยสัจจะ สภาพที่จริงคือสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ กิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำในหมวดนี้ก็คือ **ปหานะ** การละ เพราะฉะนั้น ก็พึงทำปหานะการละในสมุทัย หรือใน

ธรรมที่รวมเข้าในหมวดสมุทัยนี้

ในหมวดนิโรธสัจจะ สภาพที่จริงคือนิโรธความดับทุกข์ กิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำก็คือการกระทำให้แจ้ง อันเรียกว่า **สัจฉิกิริยา** แปลว่า การกระทำให้แจ้ง ฉะนั้น ก็พึงทำสัจฉิกิริยาคือการกระทำให้แจ้งในนิโรธ หรือในธรรมที่รวมเข้าในหมวดนี้

ส่วนในมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ รวมทั้งธรรมทั้งปวงที่รวมเข้าในหมวดนี้ ก็มีกิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำคือการกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น หมายถึงการปฏิบัติอบรม เรียกว่า **ภาวนา** แปลว่าการกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ฉะนั้น ก็พึงทำภาวนาคือการกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ก็คือการปฏิบัติอบรมในมรรคหรือในธรรมที่รวมเข้าในหมวดนี้

จึงรวมกิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำในศาสนธรรมทั้งหมด ๔ ประการ ได้แก่

๑. **ปริญญา** *ความกำหนดรู้หรือความรู้โดยรอบคอบ*
๒. **ปหานะ** *การละ*
๓. **สัจฉิกิริยา** *การกระทำให้แจ้ง*
๔. **ภาวนา** *การกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น อันหมายถึงการปฏิบัติอบรม*

ปริญญาพึงใช้ในสัจจะข้อที่ ๑ ปหานะในข้อที่ ๒ สัจฉิกิริยาในข้อที่ ๓ ภาวนาในข้อที่ ๔

ฉะนั้น หากจะมีปัญหาว่า ขันธ์ ๕ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าอัตภาพร่างกายอันนี้ หรือว่า **ชีวิต** อันนี้ พระพุทธเจ้าสอนให้ทำอย่างไร ก็ตอบได้ว่า ทรงสอนให้ทำปริญญา คือความกำหนดรู้หรือความรู้โดยรอบคอบ และถ้าถามว่า ทรงสอนให้กำหนดรู้อย่างไร หรือว่ารู้อย่างไรเรียกว่าปริญญา ก็ตอบได้ว่า ให้รู้ว่าเป็นอนิจจะ ไม่เที่ยง ต้องเกิดต้องดับ เป็นทุกขะคือเป็นทุกข์ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอนุศาสนีคือคำสั่งสอนไว้เป็นอันมาก จนเรียกว่าเป็น **พหุลานุศาสนี** ก็คือสอนให้ทำปริญญาคือความกำหนดรู้นี้ ทรงยกเอาขันธ์ ๕ ขึ้นแสดงบ้าง ยกเอานามรูปขึ้นแสดงบ้าง ยกเอาอายตนะขึ้นแสดงบ้าง ยกเอาชีวิตขึ้นแสดงบ้าง และทรงแสดงให้พิจารณาให้เห็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตา โดยตรงบ้าง ทรงแสดงให้พิจารณาโดยประการอื่นบ้าง เช่น ให้พิจารณาว่าเรามีความแก่เป็นธรรมดา มีความเจ็บเป็นธรรมดา มีความตายเป็นธรรมดา ดังที่แสดงไว้ในอภิณหปัจจ-เวกขณะ ๕ พหุลานุศาสนี เราทั้งหลายก็สวดกันอยู่ในปาฐะท้ายทำวัตรเช้า อภิณหปัจจเวกขณ์ เราทั้งหลายก็สวดแปลกันอยู่ทุกวันท้ายทำวัตรเช้าเดียวกัน เหล่านี้ล้วนเป็นคำสอน ให้ทำปริญญาคือความกำหนดรู้ หรือว่าทำความรู้โดยรอบคอบ

เพราะฉะนั้น กิจที่พึงทำในขันธ์ ๕ เป็นต้นดังกล่าว หรือว่ากล่าวโดยสรุปว่า ในทุกขสัจจะสภาพที่จริงคือทุกข์ ก็คือปริญญานี้เอง ถ้าหากว่าไปปฏิบัติอย่างอื่นก็ผิด เช่นว่า ถามว่าคนที่ **ฆ่าตัวตาย** นี่ปฏิบัติผิดหรือถูกต่อคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็ต้องตอบว่าปฏิบัติผิด เพราะพระพุทธเจ้าไม่ได้สอนให้ฆ่าขันธ์ ๕ หรือฆ่าชีวิตร่างกายอันนี้ แต่ทรงสอนให้ทำปริญญาในขันธ์ ๕ หรือว่าในชีวิตร่างกายอันนี้ ว่าเป็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตา เหมือนดั่งที่เราสวดอยู่ทุกวันในเวลาเช้านั้น ฉะนั้น เมื่อไปปฏิบัติอย่างอื่นก็ผิด

ส่วนข้อ ๒ **ปหานะ** ถ้าจะมีปัญหาว่า อกุศลมูล ๓ ราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะ ตัณหา นิวรณ์ ๕ มลทิน ๙ กิเลส ๑๖ บรรดาที่เป็นกิเลสทั้งหมดเหล่านี้ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ทำอย่างไร ก็ตอบได้ว่า ตรัสสอนให้ทำปหานะ คือการละคือให้ละกิเลส หรือจะเรียกว่าให้ทำลาย ให้ฆ่า ให้ประหารก็ได้ ให้ละให้ทำลายกิเลส ให้ทำลายราคะ หรือโลภะ โทสะ โมหะ ให้ทำลายตัณหา เป็นต้น ยกเอาปัญหาที่กล่าวมาข้างต้นว่า คนฆ่าตัวตายปฏิบัติผิดหรือปฏิบัติถูก ก็ได้ตอบไปแล้วว่า ปฏิบัติผิด เพราะว่าชีวิตร่างกายนี้อยู่ในหมวดทุกขสัจจะอันสอนให้ทำปริญญา

คราวนี้ถ้าต้องการจะฆ่าก็ต้อง **ฆ่าตัณหา** คือความอยาก

ตาย ความอยากตายเป็นตัณหาอย่างหนึ่ง เรียกว่าวิภวตัณหา เมื่อจะฆ่าเมื่อจะทำลายก็ต้องฆ่าต้องทำลายตัววิภวตัณหานี้เสีย คือว่าให้ดับความอยากตายอันนี้เสีย เพราะว่าความอยากตายเป็นวิภวตัณหา เมื่อดับความอยากตายเสีย ก็ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติถูกตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ฉะนั้น เมื่อต้องการจะฆ่าจะทำลาย ก็ให้ฆ่าให้ทำลายกิเลส ไม่ใช่ฆ่าไม่ใช่ทำลายร่างกาย อันร่างกายหรือวัตถุทั้งหลายนั้นอยู่ในหมวดทุกขสัจจะทั้งหมด แต่ว่ากิเลสนั้นอยู่ในหมวดที่ ๒ คือสมุทัยทั้งหมด อันนี้แหละให้ฆ่าให้ทำลาย

เมื่อปฏิบัติได้รับผลของความปฏิบัติ จะเป็นผลจากศีลก็ตาม จากสมาธิก็ตาม จากปัญญาก็ตาม ให้ปฏิบัติทำ **สัจฉิกิริยา** คือกระทำให้แจ่มแจ้ง ดูผลอันนี้ด้วยใจตัวเอง ดูความสงบที่ใจตัวเองให้แจ่มแจ้ง ให้มองเห็นความสงบให้แจ่มแจ้ง แล้วก็พยายามรักษาเอาไว้อย่าให้เสื่อม และพยายามพอกพูนอยู่เสมอ นี้เป็นข้อปฏิบัติเกี่ยวกับผล ในข้อปฏิบัติเกี่ยวกับผลนี้ ทรงแสดงไว้น้อย ไม่มากนัก

ส่วนที่เป็นธรรมปฏิบัติทั้งหมด หรือจะเรียกว่ากุศลธรรมทั้งหลายก็ได้ นี่รวมเข้าในข้อ ๔ เช่นว่า ธรรมมีอุปการะมาก ๒ อย่างเป็นต้น ตั้งแต่หมวด ๒ ขึ้นไป ถ้าจะถามว่าจะให้ทำอย่างไร ก็ต้องตอบว่าให้ทำ **ภาวนา** คือการอบรม ทำให้มีขึ้น

เป็นขึ้น คำว่าภาวนานั้นแปลว่า การทำให้มีขึ้น ให้เป็นขึ้น อย่างเช่นว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ก็ทำศีลให้มีขึ้นเป็นขึ้นในตน ทำสมาธิปัญญาให้มีขึ้นเป็นขึ้นในตน จะเรียกว่าให้มีศีลหรือให้เป็นศีล ให้มีสมาธิหรือให้เป็นสมาธิ ให้มีปัญญาหรือว่าเป็นปัญญาก็ได้ การทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นอย่างนี้เรียกว่าภาวนา ภาวนานี้จึงเป็นข้อสำคัญ เป็นการปฏิบัติโดยตรง เพราะว่าการปฏิบัติโดยตรงนั้นก็คือภาวนานี้เอง ทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น นี่เป็นข้อที่พึงปฏิบัติในสัจจะข้อที่ ๔

เมื่อรู้จักแยกธรรมได้ถูกต้องดั่งนี้ ก็จะปฏิบัติได้ไม่ผิด การปฏิบัตินั้นก็จะเรียกว่าเป็น **ธรรมานุธรรมปฏิบัติ** ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมได้ แต่ถ้าปฏิบัติผิดหน้าที่ก็ไม่ได้รับประโยชน์ ไม่เป็นการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม

ความหมายของธรรม

คำว่า **ธรรม** นั้น ตามศัพท์แปลว่า ทรงไว้ ดำรงไว้ หมายถึง ทรงตัวเอง หรือดำรงตัวเอง คือดำรงความจริงอยู่เสมอ ไม่มีเปลี่ยนแปลง เพราะฉะนั้น จึงมีคำอธิบายโดยปริยายอีกทางหนึ่งว่า ธรรมนั้นก็หมายถึง **สัจจะ** ที่เราแปลว่าความจริง คำว่าสัจจะที่เราแปลว่าความจริงนั้น ก็เป็นการแปลตามความหมาย แต่โดยพยัญชนะคือถ้อยคำ สัจจะแปลว่า

สิ่งที่มีอยู่ เป็นอยู่ หรือว่าสภาพที่มีอยู่ สภาพที่เป็นอยู่ ก็หมายความว่าไม่เปลี่ยนแปลงไปนั่นเอง ฉะนั้น โดยความ สิ่งใดที่ทรงอยู่ ดำรงอยู่ สิ่งนั้นก็มีอยู่ เป็นอยู่ หรือว่าสิ่งใดที่มีอยู่เป็นอยู่ สิ่งนั้นก็ทรงอยู่ ดำรงอยู่ โดยนัยนี้ คำว่าธรรมกับคำว่าสัจจะจึงมีความหมายเป็นอันเดียวกัน ฉะนั้น ธรรมที่มีความหมายว่า ทรงอยู่ ดำรงอยู่ คือมีอยู่เป็นอยู่นี้ จึงได้แก่ สัจจะและก็เรียกรวมกันว่า สัจธรรม แปลว่า ธรรมคือสัจจะ

ธรรมคือสิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ อันหมายถึงสัจจะที่เราทั้งหลายแปลกันว่าความจริง ก็เพราะว่าสิ่งที่เป็นความจริงทีเดียวนั้น ก็ต้องเป็นสิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ คือว่าเป็นสิ่งที่ทรงอยู่ดำรงอยู่นั่นเอง ธรรมคือสัจจะหรือสัจธรรมนี้ก็ได้แก่ **ธรรมดา** เป็นของที่มีอยู่ประจำโลก พระพุทธเจ้าจะทรงอุบัติขึ้นหรือว่าไม่ทรงอุบัติขึ้น คือว่าจะมีผู้ตรัสรู้พระธรรม หรือว่าไม่ตรัสรู้พระธรรม ธรรมคือธรรมดานี้ก็มีอยู่ เป็นไปอยู่

ในข้อนี้ มีพระสูตรแสดงไว้ว่า **ธาตุ** นั้นคือ **ธรรมฐิติ** ความตั้งอยู่ของธรรม **ธรรมนิยาม** ความกำหนดแน่ของธรรมตั้งอยู่ มีอยู่ พระตถาคตพุทธเจ้าทั้งหลายจะทรงอุบัติขึ้นหรือไม่ทรงอุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือธรรมฐิติ ธรรมนิยามก็มีอยู่ดำรงอยู่ แต่ว่าเมื่อพระตถาคตพุทธเจ้าทั้งหลายทรงอุบัติขึ้นคือว่าได้ตรัสรู้พระธรรม ก็จำแนกแจกแสดงเปิดเผย กระทำให้

ตื้นซึ่งธาตุนั้นคือธรรมฐิติ ธรรมนิยามนั้น ในพระสูตรนี้ได้แสดงชี้ไว้ว่า **ธาตุ** นั้นคือ ธรรมฐิติ ธรรมนิยามที่ตั้งอยู่ ดำรงอยู่ ว่าอย่างไร ได้แก่อะไร ก็ได้แก่

สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง
สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์
ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน

ข้อที่ว่ามานี้เป็นธรรมฐิติ ธรรมนิยามอันเรียกว่าธาตุนั้น ที่ตั้งอยู่ ดำรงอยู่ เมื่อพระตถาคตพุทธเจ้าทั้งหลายได้ทรงอุบัติขึ้น คือได้ตรัสรู้ ก็ได้ทรงแสดง ทรงบอก ทรงเปิดเผย ทรงกระทำให้ตื้น คือให้เข้าใจง่ายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ดั่งนี้ เพราะฉะนั้นธรรมคือสัจจะหรือที่เรียกในพระสูตรนี้ว่า "ธาตุ" (ธา-ตุ) นี่แหละคือธรรมฐิติ ธรรมนิยาม เป็นสิ่งที่มีอยู่ ประจำอยู่ สัจธรรมนี้จึงมีประจำอยู่ก่อนพระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรม ก็คือ **ตรัสรู้สัจธรรม** ธรรมที่มีอยู่เป็นอยู่นี้เอง

ได้แสดงแล้วว่า ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้คืออริยสัจ ๔ มาคราวนี้ว่าธรรมฐิติ ธรรมนิยาม ๓ ข้อ ไม่ขัดแย้งกันหรือก็ตอบว่าไม่ขัดแย้งกัน เพราะธรรมฐิติ ธรรมนิยามทั้ง ๓ ข้อนี้ก็รวมอยู่ในอริยสัจ ๔ นั้นเอง และโดยเฉพาะข้อที่สังขาร

ทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ก็รวมอยู่ในทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์ ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า **สามัญลักษณะ ๓** อย่าง อนิจจตา ทุกขตา อนัตตา ก็รวมเข้าในทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์ ฉะนั้น ในวันนี้จึงจะจับอธิบายธรรมฐิติ ธรรมนิยามทั้ง ๓ ข้อนี้

ทุกกาลทุกสมัยสังขารทั้งหลายย่อมไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายย่อมเป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายย่อมเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน **อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา** นี้ในนวโกวาทแสดงไว้ในหมวดสามัญลักษณะ ลักษณะที่ทั่วไปแก่สังขารทั้งปวง ๓ อย่าง แต่ว่าในที่นี้แสดงโดยชื่อว่า ธรรมฐิติความตั้งอยู่ของธรรม ธรรมนิยามความกำหนดแน่ของธรรม และมีข้อสามที่แสดงว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ไม่แสดงว่าสังขารทั้งปวงเป็นอนัตตา

สังขตธรรม อสังขตธรรม

ในข้อนี้มีอธิบายว่า คำว่า **ธรรมทั้งปวง** นั้นหมายรวมทั้งสังขารและวิสังขารเป็นอนัตตา จึงกล่าวได้ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ สังขารทั้งปวงเป็นอนัตตา แต่ว่าข้อท้ายนี้ วิสังขารก็เป็นอนัตตาด้วย ฉะนั้น จึงได้ใช้คำให้คลุมถึงทั้งหมดว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เพราะว่าคลุมถึงทั้งสังขาร ทั้งวิสังขาร หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขตธรรม

อสังขตธรรม

คำว่า **สังขาร** นั้นแปลว่าผสมปรุงแต่ง สิ่งที่ผสมปรุงแต่งทั้งหมดเรียกว่าสังขาร กล่าวโดยสรุปมี ๒ อย่างก่อน คือสังขารที่มีใจครอง เช่นว่าร่างกายของคนของสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย เรียกว่า **อุปาทินกสังขาร** ที่ไม่มีใจครองเช่นวัตถุทั้งหลาย เรียกว่า **อนุปาทินนกสังขาร** สิ่งทั้งหลายที่ปรากฏอยู่บรรดาที่ตาเห็นหูได้ยินโดยเป็นรูปเป็นเสียง จมูกได้กลิ่นโดยเป็นกลิ่น ลิ้นได้รสโดยเป็นรส กายได้ถูกต้องโดยเป็นโผฏฐัพพะ แม้ใจคิดนึกถึงปรุงแต่งถึงไปโดยเป็นเรื่องเป็นราวต่าง ๆ คือที่เป็นวิสัยของอายตนะ แต่ว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่ เป็นอยู่ปรากฏอยู่ อันเป็นสิ่งที่ปรุงแต่ง คือเป็นสิ่งที่มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป ดังที่มีแสดง **ลักษณะของสังขาร** ไว้ ๓ อย่าง คือมีความเกิดขึ้นปรากฏ มีความเสื่อมดับไปปรากฏ เมื่อตั้งอยู่มีความแปรปรวนเป็นอย่างอื่นปรากฏ

สิ่งเหล่านี้ ไม่ว่าจะมีใจครองหรือไม่มีใจครอง ไม่ว่าจะเป็นวิสัยของตาหู เป็นต้น หรือว่าไม่เป็นวิสัยของตาหู เป็นต้น ไม่ว่าจะเป็นเหตุไม่ว่าจะเป็นผล เป็นสังขารทั้งหมด คือเป็นสิ่งผสมปรุงแต่งทั้งหมด สิ่งผสมปรุงแต่งอันเรียกว่าสังขารนี้ไม่เที่ยง ที่เรียกว่า **อนิจจะ** ความไม่เที่ยงนั้น กำหนดพิจารณาได้ที่ตัวสังขารเอง ดังที่ท่านสอนให้พิจารณาไว้ถึงลักษณะที่

เรียกว่าไม่เที่ยง คือเกิดดับ สังขารทั้งหลายมีความเกิดดับ ไม่มีที่เกิดแล้วไม่ดับ มีเกิดมีดับเป็นคู่กัน อนึ่ง มีแล้วก็กลับไม่มี คือว่ามีเป็นนั่นเป็นนี่ขึ้นแล้วและในที่สุดก็กลับไม่มี เหมือนอย่างร่างกายมีชีวิตของทุก ๆ คนนี้ ก่อนจะเกิดก็ไม่มี เมื่อเกิดก็มีขึ้น ในที่สุดเมื่อแตกสลายก็กลับไม่มี จึงเป็นสิ่งที่มีแล้วกลับไม่มี

อนึ่ง เป็นของที่ดำรงอยู่ชั่วคราว เหมือนอย่างขอยืมเขามา ก็เหมือนอย่างร่างกายมีชีวิตนี้ของทุก ๆ คน ดำรงอยู่ชั่วคราว ไม่นานเท่าไหร่ เหมือนอย่างของที่ขอยืมเขามา คือขอยืมธาตุดินน้ำไฟลมจากโลกมาก่อร่างสร้างอัตภาพนี้ขึ้นแล้วก็ต้องส่งคืน ส่งธาตุดินน้ำไฟลมนี้คืนไปแก่โลก เหล่านี้เป็นลักษณะที่มีอยู่ เป็นไปอยู่ แก่สังขารทั้งหลาย กำหนดให้เห็นได้ ฉะนั้น สังขารทั้งหลายจึงไม่เที่ยง และพระพุทธเจ้าก็ตรัสสอนไว้โดยปริยายเป็นอันมาก เปิดเผยกระทำให้ตื้นว่าสังขารไม่เที่ยงอย่างไร แม้โดยนัยที่กล่าวมานี้

อนึ่ง สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ คำว่าเป็นทุกข์นั้นไม่ได้หมายความว่าเป็นทุกขเวทนา เช่น อาการเจ็บปวด เพราะว่าถ้าหมายความว่า เป็นทุกขเวทนาแล้วก็จะเป็นได้แต่เฉพาะอุปาทินกสังขาร คือสังขารที่มีใจครองเท่านั้น คำว่าเป็นทุกข์ในที่นี้จึงมีความหมายว่าเป็นของที่ทนอยู่ยาก คือทนอยู่ไม่ได้ และ

คำว่า **ทุกขะ** นั้น ตามพยัญชนะก็แปลว่า ทนยาก คือทนอยู่ไม่ได้ จึงมีคำอธิบายไว้ว่า เพราะว่าถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่บ่อย ๆ ตลอดเวลา ลักษณะที่ถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่บ่อย ๆ ตลอดเวลานี้คือลักษณะที่เป็นทุกข์ พึงมองเห็นลักษณะที่ถูกบีบคั้นนี้ได้ที่สังขารทั้งปวง ที่ร่างกายนี้ก็มองเห็นได้ว่าถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ต้นไม้ใบไม้เป็นต้นก็ถูกความดับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา และข้อนี้ย่อมคลุมความไปถึงลักษณะที่เป็นทุกข์ทั้งหมดอันเนื่องไปจากความถูกบีบคั้นนี้ อันมีลักษณะต่าง ๆ

ดังเช่นที่มีท่านแสดงถึงลักษณะที่เป็นทุกข์ของร่างกายที่มีชีวิตอันนี้ไว้หลายอย่างหลายประการ แม้กระทั่งการแสวงหาอาหารมาบริโภคก็เป็นทุกข์อย่างหนึ่ง การที่ต้องบริโภคอาหารก็เพราะถูกความเกิดความดับบีบคั้นนั่นเอง ร่างกายอันนี้ประกอบขึ้นด้วยธาตุดินน้ำไฟลมเป็นความเกิด แล้วก็ถูกความดับบีบคั้นให้สิ้นไปหมดไปอยู่ตลอดเวลา ก็ต้องหาธาตุดินน้ำไฟลมเข้ามาเพิ่มเติมอยู่ตลอดเวลา ก็แปลว่าความที่มาเพิ่มเติมนั้นก็เป็นความเกิดขึ้นอีก ก็เป็นความบีบคั้นอีก อาหารหยาบก็เห็นกันว่าบริโภควันละมื้อหนึ่ง ๒ มื้อ ๓ มื้อ แต่ว่าอาหารที่ละเอียดนั้นต้องบริโภคกันอยู่ทุกขณะ เช่นว่าลมหายใจเข้าออกที่ต้องกินลมกันอยู่ทุกขณะ เว้นขาดไม่ได้ แปลว่า การถ่ายและการกินนั้น

มีอยู่ทุกขณะหายใจเข้าออก กินเข้าไปก็เท่ากับเกิด ถ่ายออกไปก็เท่ากับดับ เป็นความเกิดความดับของสังขารที่มีชีวิต จึงต้องถูกความเกิดความดับนี้บีบคั้นอยู่ตลอดเวลา แม้สังขารที่ไม่มีใจครองเช่นต้นไม้ ก็ต้องกินอาหารอยู่ตลอดเวลาเช่นเดียวกัน ถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลาเหมือนกัน แม้สิ่งทั้งหลายนอกจากนี้ก็เช่นเดียวกัน แต่ว่ามีลักษณะที่ต่าง ๆ กันออกไป

เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเป็นสิ่งที่ทนอยู่ไม่ได้ คือทนอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย นี่คือลักษณะที่เป็นทุกข์ สังขารทั้งหลายจึงเป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงชี้แจงกระทำให้ตื้น คือให้เข้าใจง่ายว่าสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์อย่างไรไว้เป็นอันมาก

อัตตา อนัตตา

จากนี้จะได้แสดงข้อที่ธรรมทั้งปวงเป็น **อนัตตา** คือมิใช่อัตตาตัวตน ข้อนี้นับว่าเป็นหลักสำคัญของพระพุทธศาสนา ซึ่งต่างจากศาสนาอื่นทั้งหมด บรรดาศาสนาอื่นทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นศาสนาที่เกิดก่อนพระพุทธศาสนา หรือศาสนาที่เกิดภายหลังพระพุทธศาสนา ย่อมแสดง **อัตตา** คือตัวตนทั้งนั้น

ดังจะพึงเห็นได้ เช่น ศาสนาพราหมณ์ ก็แสดงโดยเค้าความว่าทุกคนมี **อาตมัน** คืออัตตา และเมื่อได้อบรมอาตมัน

หรืออัตตาให้เต็มที่แล้ว ก็เป็น **มหาตมัน** (อัตตาใหญ่) ดังที่มาใช้เรียกว่า มหาตมะ และมหาตมันนี้ในที่สุดก็เข้ารวมอยู่ใน **ปรมาตมัน** เป็นปรมอัตตา เป็นที่รวมของอัตตาทั้งหมด การแสดงเค้านี้ก็คล้ายจะกล่าวเรียกได้ว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอัตตาหรืออาตมัน

แม้ศาสนาที่เกิดภายหลังพระพุทธศาสนาก็เช่นเดียวกัน แสดงถึงสรวงสวรรค์อันเป็นที่สถิตอยู่ของ **พระเป็นเจ้า** หรือของเทพ ซึ่งดำรงอยู่เป็นนิรันดร์ และผู้ที่ได้ปฏิบัติตามลัทธิศาสนานั้น ๆ ตายไปก็จะได้ไปเกิดในสรวงสวรรค์ อยู่กับพระเป็นเจ้านั้นตลอดนิรันดร การแสดงดั่งนี้ก็เป็นการแสดงอัตตานั่นเอง และอัตตาที่สถิตอยู่นิรันดรดังนั้นเท่ากับเป็นปรมาตมัน ดังแสดงในศาสนาพราหมณ์ หรือที่เป็นฮินดูในเวลาต่อมา

แม้ในพระพุทธศาสนาเอง ที่เป็น **มหายาน** หรือ **อาจาริยวาท** ก็ได้แก้หลักพระพุทธศาสนาเป็นอัตตาตัวตนไปเช่นเดียวกัน ดังที่ได้แสดงว่า ได้มี **พระอาทิพุทธะ** สถิตอยู่เป็นนิรันดรในสรวงสวรรค์ชั้น ๑ และได้มีพระพุทธะอีกเป็นอันมาก ได้มีพระโพธิสัตว์อีกเป็นอันมาก สถิตอยู่เป็นนิรันดรเช่นกัน ส่วนพระพุทธเจ้าที่มาตรัสรู้ในโลกนี้เป็น **พระมนุษยพุทธเจ้า** ที่ถูกส่งให้มาเป็นคราว ๆ การแสดงอย่างนี้ก็เป็นการแก้หลักของพระพุทธศาสนาเดิม เป็นอัตตามีตัวตนไปอีก ก็เข้า

ทำนองปรมาตมันของศาสนาพราหมณ์นั่นแหละ

แต่พระพุทธศาสนาสายเดิมนั้นหาได้แสดงเช่นนี้ไม่ ได้แสดงว่า **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา** ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน ในเบื้องต้นพึงเข้าใจอธิบายทั่วไปโดยสังเขปก่อนว่า คำว่า **ธรรมทั้งปวง** นั้นมี ๒ อย่าง คือ

สังขตธรรม *ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง หรือสังขาร*

อสังขตธรรม *ธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ได้แก่วิสังขารอีกอย่างหนึ่ง*

สังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งหรือว่าสังขารนั้น ก็ได้แก่สังขารดังที่ได้อธิบายมาแล้วในข้อว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ คือว่าทุก ๆ สิ่ง ทุก ๆ อย่างที่ประกอบด้วยสังขตลักษณะ คือลักษณะของสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งขึ้นมา อันได้แก่ทุกข์มีความเกิดขึ้นปรากฏ มีความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ ทุก ๆ สิ่งทุก ๆ อย่างที่ประกอบด้วยลักษณะดังนี้เป็นสังขาร หรือกล่าวให้สั้นเข้ามาอีกอย่างหนึ่งว่า สิ่งที่มีความเกิดขึ้นและความดับไปเป็นธรรมดา สิ่งนั้นเป็นสังขารหมด ในข้อนี้ก็ได้อธิบายแล้วในข้อข้างต้นนั้น สังขตธรรมธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งหรือสังขาร คือสิ่งที่มีลักษณะดังที่กล่าวมานี้ เป็นอนิจจะคือไม่เที่ยง เป็นทุกขะคือเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาไม่ใช่อัตตาตัวตน ดังกล่าวในข้อที่ ๓ นี้ ลักษณะอันพึงพิจารณาให้เห็นว่า

เป็นอนัตตามิใช่อัตตาตัวตนนั้น ดั่งนี้

ไม่อยู่ในอำนาจ คือบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ ว่าขอให้สังขารของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด ขอให้สังขารของเราอย่าเป็นอย่างนั้นเลย ยกตัวอย่างเช่นว่ากายและใจ อันนี้เรียกตามศัพท์ธรรมว่า **นามรูป** นามก็คือใจ รูปก็คือกาย เรียกว่า นามรูป หรือเรียกอย่างง่าย ๆ ว่า กายใจอันนี้ หรือว่าจะเรียกจำแนกออกไปอีกว่า ขันธ์ ๕ คือกองทั้ง ๕ ได้แก่

รูปขันธ์ *กองรูป คือรูปกายอันนี้*

เวทนาขันธ์ *กองเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข*

สัญญาขันธ์ *กองสัญญา คือความจำหมาย*

สังขารขันธ์ *กองสังขาร คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิดต่าง ๆ*

วิญญาณขันธ์ *กองวิญญาณ คือความรู้สึกเห็นรูป ได้ยินเสียงเป็นต้น*

ทั้ง ๕ นี้เป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน เพราะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ ด้วยว่าขันธ์ทั้ง ๕ นี้ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย จะบังคับว่า อย่าให้แก่ อย่าให้เจ็บ อย่าให้ตาย ดังนี้หาได้ไม่ ในบางพระสูตรได้ยกเอาเจ็บขึ้นมาเป็นตัวอย่างว่าเป็น

ไปเพื่ออาพาธคือความป่วยไข้หรือว่าความเจ็บป่วยต่าง ๆ แต่โดยความก็หมายรวมทั้งหมดดังที่กล่าวมา เมื่อบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ จึงเป็นอนัตตามิใช่ตัวตน

เมื่อเป็นดั่งนี้ จึงกล่าวได้อีกว่าขัดกันกับความเป็นอัตตาคือตัวตน ก็เพราะว่าอันสิ่งที่จะพึงเรียกว่าเป็นอัตตา คือตัวตนนั้นพึงเป็นสิ่งที่เที่ยง ยั่งยืน ไม่แปรปรวน คือเป็นไปตามที่ปรารถนาต้องการ สิ่งที่เป็นอัตตาคือตัวตนพึงเป็นเช่นนี้ แต่ว่าขันธ์ทั้ง ๕ นี้หาได้เป็นเช่นนี้ไม่ เพราะฉะนั้น จึงเป็นสิ่งที่ขัดกันกับความเป็นอัตตาคือตัวตน

เมื่อเป็นดั่งนี้ จึงกล่าวได้อีกว่าเป็นของที่สูญ คือว่างเปล่าจากความเป็นอัตตาคือตัวตนที่แท้จริงนั้น ความรู้สึกว่าเป็นอัตตาคือตัวตนนั้น เป็นเพียงความยึดถือเท่านั้น คือยึดถือว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นของเรา เราเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอัตตาตัวตนของเรา ดั่งนี้เป็นเพียงความยึดถืออันเรียกว่า **อุปาทาน** คือความยึดถือของใจ ยึดถือไว้เช่นนี้ แต่อันที่จริงนั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หาได้เป็นของเรา เป็นเราหรือว่าเราเป็นดังที่ยึดถือนั้นไม่ รูปก็คงเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณก็คงเป็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง กายและใจอันนี้ก็คงเป็นกายและใจ หาได้เป็นเราเป็นของเราหรือว่าเราเป็นตาม

ที่ยึดถือไม่ ฉะนั้น จึงไม่มีเรา ไม่มีของเรา กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ไม่มีอัตตาคือตัวตนอันแท้จริงอยู่ในขันธ์ ๕ หรือในกายและใจอันนี้ กายและใจอันนี้จึงว่างเปล่าจากความเป็นอัตตาตัวตนโดยแท้จริง ไม่มีอัตตาตัวตนอยู่ในกายและใจ หรือในขันธ์ ๕ อันนี้

เมื่อเป็นเช่นนี้จึงกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า ไม่มีเจ้าของโดยแท้จริง ความเป็นเจ้าเข้าเจ้าของนั้นเป็นความยึดถือเท่านั้น ดังที่กล่าวว่า รูปเป็นของเรา เวทนาเป็นของเรา เป็นต้น หรือว่ากายของเรา ใจของเรา เป็นต้น หรือว่าสิ่งนั้นสิ่งนี้ของเราดังนี้ เป็นสักแต่ว่าความยึดถือ โดยที่แท้แล้ว สิ่งเหล่านี้หาได้เป็นของเราหรือเป็นของตนโดยแท้จริงไม่ เพราะฉะนั้น จึงเป็นสิ่งที่ไม่มีเจ้าของ

ลักษณะที่พึงพิจารณาดังกล่าวมานี้ คือไม่เป็นไปในอำนาจ ขัดแย้งต่อความเป็นอัตตา สูญคือว่างเปล่าจากความเป็นอัตตา ไม่มีความเป็นเจ้าของที่แท้จริง ดังนี้เป็นลักษณะแห่งอนัตตา คือมิใช่อัตตาตัวตน

ตามที่ยกมานี้ ยกมาเป็นตัวอย่างเฉพาะขันธ์ ๕ หรือรวมเรียกว่า นามรูป หรือกายและใจอันนี้ แม้สังขารทุก ๆ อย่างในโลกนี้ก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน คือเป็นอนัตตามิใช่อัตตาตัวตน โดยที่มีลักษณะอันจะพึงกำหนดพิจารณาได้เช่นเดียวกันดังที่กล่าวมาแล้ว

อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุง หรือ **วิสังขาร**

ได้แก่อะไร ในข้อนี้เป็นสิ่งที่พิจารณาเห็นได้ยากสักหน่อย ในบาลีท่านใช้คำเป็นพหูพจน์ คือมีจำนวนมากสิ่ง จึงตรงกันข้ามกับความเข้าใจของบางคนที่ว่า วิสังขารหรืออสังขตธรรมนั้นมีอย่างเดียว ได้แก่พระนิพพาน แต่เพราะท่านแสดงคำไว้เป็นพหูพจน์ คือว่าอสังขตธรรมทั้งหลาย หรือวิสังขารทั้งหลาย ก็แสดงว่ามีมาก อสังขตธรรมหรือวิสังขาร พึงพิจารณาเห็นโดยหลักทั่วไปว่า ได้แก่ สิ่งที่เป็น **ธาตุแท้** ที่ไม่มีอะไรผสมปรุงแต่งทั้งหมด สิ่งที่เป็นธาตุแท้นี้พึงมีได้ทั้งที่เป็นวัตถุหรือเป็นรูปธรรมทั้งส่วนที่ไม่ใช่เป็นวัตถุ หรือขอยืมเรียกว่า นามธรรม

ธาตุแท้คืออะไร?

กล่าวถึงสิ่งที่เป็นวัตถุก่อน **ธาตุแท้ที่เป็นวัตถุ** นั้นไม่ได้หมายถึงธาตุ ๔ ที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ดังที่แสดงว่า ส่วนที่แข้นแข็งมีผมขนเป็นต้นเป็นธาตุดิน ส่วนที่เอิบอาบมีน้ำดี น้ำเสลดเป็นต้นเรียกว่าธาตุน้ำ ส่วนที่อบอุ่นเช่นไฟธาตุในร่างกายอันนี้เรียกว่าธาตุไฟ ส่วนที่พัดไหวเช่นลมหายใจเข้าออกเป็นต้นเรียกว่าธาตุลม ธาตุ ๔ ที่กล่าวมานี้ก็เป็นส่วนผสมคือเป็นสังขารทั้งนั้นอย่างผมขนเป็นต้นก็เป็นสังขาร เพราะเป็นสิ่งผสมปรุงแต่ง แต่ว่าเรียกว่าเป็นธาตุ ในที่นี้ก็หมายความแต่เพียงว่าเป็นธาตุ

สำหรับใช้พิจารณาทางกัมมัฏฐาน เพื่อที่จะได้มองเห็นว่า ในร่างกายอันนี้มีสักแต่ว่าเป็นธาตุดังกล่าว ไม่มีสัตว์บุคคลอัตตาตัวตนอยู่ที่ไหน ก็เพื่อให้เห็นเป็นอนัตตาดังที่กล่าวมาข้างต้น เพื่อให้เห็นว่าเป็นผมเป็นขนซึ่งเป็นธาตุดินเป็นต้น เพราะฉะนั้น แม้วัตถุดังที่เรียกว่าธาตุ ๔ นี้ก็ยังไม่ใช่เป็นธาตุแท้ ส่วนธาตุแท้นั้น ก็จะต้องค้นกันต่อไปจนถึงละเอียดที่สุด ที่แยกออกไปอีกไม่ได้ อันไม่มีสิ่งผสมปรุงแต่งอะไรอีก ถ้ามีก็นั่นแหละเป็นธาตุแท้

คราวนี้มาว่าถึงธาตุแท้ที่ไม่ใช่รูปไม่ใช่วัตถุ ดังที่ขอยืมคำเรียกว่านามธรรมนั้น **ธาตุแท้ที่ไม่ใช่วัตถุ** ดั่งนี้ พึงเห็นได้ในลักษณะหลายอย่าง ธรรมที่เป็นสัจจะคือเป็นความจริง ที่เป็นกฎธรรมดาที่ประจำอยู่ดังเช่นที่แสดงไว้ ใน **ธรรมนิยามสูตร** ที่กำลังอธิบายนี้ว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ข้อเหล่านี้เป็นอสังขตธรรม หรือเป็นวิสังขาร คือไม่ใช่ปรุงแต่งขึ้นมา ไม่มีใครปรุง ไม่มีใครแต่งขึ้นมา แต่ว่าเป็นความจริง เป็นความจริงที่ดำรงอยู่ ไม่มีเกิดไม่มีดับ แม้พระพุทธเจ้าเองก็ไม่ได้ทรงแต่งขึ้น แต่ว่าทรงค้นพบ เมื่อทรงค้นพบแล้วก็ได้ทรงบอก ทรงแสดง ทรงชี้แจงให้รู้เท่านั้น ฉะนั้น แม้สัจธรรมดังที่กล่าวมานี้ก็เป็นอสังขตธรรม หรือเป็นวิสังขาร ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ คือที่ทรงพบทั้งหมด โดย

เป็นสัจจะ โดยเป็นความจริง ที่ไม่มีเกิด ไม่มีดับ ดังนี้ก็กล่าวได้ว่าเป็นอสังขตธรรม หรือเป็นวิสังขารทั้งหมด

การปฏิบัติ การบรรลุ และภูมิธรรม

คราวนี้ อสังขตธรรมหรือวิสังขารที่ผู้ปฏิบัติพึงบรรลุคือเข้าถึงก็ได้แก่ภูมิชั้นที่พึงบรรลุที่พึงเข้าถึงโดยลำดับ อันภูมิชั้นเหล่านี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ ผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง สิ่งที่ผู้ปฏิบัติปรุงแต่งนั้นได้แก่การปฏิบัติที่เป็นเหตุและการบรรลุที่เป็นผล การปฏิบัติที่เป็นเหตุนั้นกล่าวโดยย่อเป็นตัวอย่างก็ได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ รวมเข้าเป็นศีล สมาธิ ปัญญา ผู้ปฏิบัติต้องปรุงต้องแต่ง คือต้องปฏิบัติให้เป็นศีลขึ้นมา ให้เป็นสมาธิขึ้นมา ให้เป็นปัญญาขึ้นมา คือต้องทำนั่นเอง ถ้าไม่ปรุงไม่แต่งคือไม่ทำก็ไม่เป็นศีล ไม่เป็นสมาธิ ไม่เป็นปัญญาขึ้นมา เพราะฉะนั้นการปฏิบัติทั้งหมดนี้จึงเป็นสังขตธรรม ธรรมที่ปรุงแต่งหรือเป็นสังขาร คราวนี้การบรรลุภูมิชั้นด้วยการปฏิบัติไปโดยลำดับ แม้การบรรลุนี้ก็เป็นการปรุงการแต่ง คือต้องทำจึงมีการบรรลุ ถ้าไม่ทำก็ไม่มีการบรรลุ แต่ว่าภูมิชั้นที่บรรลุขึ้นไปโดยลำดับนั้นไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง เป็นสิ่งที่มีอยู่ ฉะนั้น ภูมิชั้นนั้นก็เป็นวิสังขาร หรือเป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง

ยกตัวอย่างที่เป็นวัตถุ เช่นว่าการเดินทาง การถึงและ

ภูมิประเทศที่ถึง การเดินทางนั้น ผู้เดินทางต้องปรุงต้องแต่งคือต้องทำ คือทำการเดินทาง จะเดินไปด้วยเท้าหรือด้วยยวดยานพาหนะอันใดก็ตาม ต้องมีการปรุงการแต่งคือต้องทำ ทำการเดินทาง การเดินทางนี้จึงเป็นสังขตธรรม หรือเป็นสังขาร คราวนี้เมื่อเดินทางไปก็มีการถึง การถึงนั้นก็เป็นการปรุงการแต่งเหมือนกัน ต้องทำเหมือนกันจึงมีการถึง ฉะนั้น การถึงจึงเป็นสังขตธรรมหรือเป็นสังขาร แต่ว่าภูมิประเทศที่ถึงนั้นไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง เป็นสิ่งที่มีอยู่ เหมือนอย่างเช่นเดินทางไปไหว้พระปฐมเจดีย์ การเดินทางไปก็ดี การถึงพระปฐมเจดีย์ก็ดีนี่เป็นสังขตธรรมหรือเป็นสังขาร แต่ภูมิประเทศที่ถึงองค์พระปฐมเจดีย์นั้น ผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง เป็นสิ่งที่มีอยู่แต่ว่าเป็นที่ถึงเท่านั้น ภูมิประเทศที่ถึงนี่แหละเท่ากับเป็นวิสังขารหรืออสังขตธรรม นี้เป็นการเปรียบเทียบทางวัตถุ

คราวนี้ทางการปฏิบัติก็เช่นเดียวกัน **การปฏิบัติ** และใน**การบรรลุ** นี่เป็นสังขตธรรม เป็นสังขาร แต่ว่า **ภูมิธรรม** ที่ถึงที่บรรลุไปโดยลำดับนี่เป็นวิสังขาร หรือเป็นอสังขตธรรม ผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุง ไม่ได้แต่ง

เพราะฉะนั้น ท่านจึงมีแยกเรียกว่า มรรคผลนิพพาน **มรรค** นั้นก็คือการปฏิบัติ **ผล** นั้นก็คือการบรรลุหรือการถึง มรรคและผลนี่เป็นสังขตธรรม ธรรมที่ต้องปรุงแต่งหรือว่าเป็นสังขาร ผู้ปฏิบัติจะต้องปฏิบัติในมรรค คือทำมรรคปรุงมรรค

แต่งมรรคให้มีขึ้น จึงจะบรรลุจึงจะถึง การบรรลุการถึงนั้นจึงเป็นสิ่งที่ต้องทำต้องปรุงต้องแต่ง จึงเป็นสังขตธรรม หรือเป็นสังขารทั้งหมด และก็ต้องอยู่ในลักษณะของความเกิดดับดังกล่าวมาข้างต้น ก็เพราะว่า เกิดก็คือว่าต้องทำให้มีขึ้น ความทำให้มีขึ้นนี้เรียกว่าเกิด คราวนี้เมื่อสำเร็จลงแล้วก็ดับ ก็เหมือนอย่างว่า เมื่อเริ่มปฏิบัติก็เป็นเกิดไปโดยลำดับ คราวนี้เมื่อบรรลุแล้วก็หยุดการปฏิบัติได้ และการบรรลุนั้นก็เป็นอันว่าสิ้นสุดหมายความว่า ในขั้นนั้นก็เป็นอันดับ เพราะฉะนั้น แม้มรรคและผลก็เป็นสิ่งที่มีเกิดมีดับดั่งนี้ แต่ว่าภูมิที่บรรลุ คือ **นิพพาน** นั้น ผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่าบรรลุนิพพาน เป็นสิ่งที่มีอยู่ เป็นสิ่งที่ไม่เกิดไม่ดับ คือเป็นธรรมดาหรือเป็นกฎธรรมดา ดังที่กล่าวมาข้างต้น นั้นคือเป็นสัจธรรมธรรมที่เป็นตัวความจริง ไม่มีเกิด ไม่มีดับ เป็นสิ่งที่มีอยู่ และท่านเรียกว่าเป็น **อายตนะ** คือเป็นที่ต่อได้ หมายความว่าบรรลุได้ ไม่ใช่บรรลุไม่ได้ และนิพพานนั้นก็มีหลายชั้นโดยลำดับแต่จะยังไม่กล่าวให้พิสดาร

เพราะฉะนั้น อสังขตธรรมหรือวิสังขารเมื่ออธิบายดังนี้จึงเป็นสิ่งที่มีมาก และแม้อสังขตธรรมหรือวิสังขารนี้ก็เป็นอนัตตา คือมิใช่เป็นอัตตาตัวตนของใคร แต่เป็นกฎธรรมดาเป็นสัจธรรม ไม่มีใครเป็นเจ้าเข้าเจ้าของทั้งนั้น เป็นอนัตตาคือมิใช่อัตตาตัวตน อยู่ตามสภาพธรรม

ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ท่านจึงสอนให้ปฏิบัติปล่อยวางไม่ยึดถือ พิจารณาสิ่งอันใดก็พิจารณาเพื่อ

ปล่อยวางสิ่งอันนั้น ไม่ใช่เพื่อยึดถือสิ่งอันนั้น เช่นว่าพิจารณาสติปัฏฐานทั้ง ๔ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือพิจารณานามรูป พิจารณาแล้วก็ปล่อยวาง ไม่ยึดถือ และแม้ธรรมปฏิบัติจะเป็นสติก็ตาม จะเป็นสมาธิก็ตาม เป็นปัญญาก็ตาม ก็ไม่ใช่เป็นสิ่งพึงยึดถือว่า สติสมาธิปัญญาเหล่านี้เป็นอัตตาตัวตน เพราะว่าสติสมาธิปัญญาเหล่านี้เป็นเครื่องปล่อยวางความยึดถือทั้งหมด จะไปยึดถือเอาเครื่องปล่อยวางความยึดถือก็ไม่ได้ ยึดถือเข้าเมื่อใดก็เป็นอุปาทานเข้าเมื่อนั้น เป็นอันตรายต่อสติสมาธิปัญญาที่ปฏิบัติ เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหมด แม้ที่เป็นวิสังขารคืออสังขตธรรม จึงเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน

ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน ถ้าไปยึดพระนิพพานเข้าเมื่อใดก็บรรลุไม่ได้ ดังที่มีแสดงถึงท่าน *พระอานนท์* ว่า ในวันที่ท่านจะตรัสรู้นั้น ท่านมีความเพียรแรงกล้า ท่านมุ่งจะบรรลุพระนิพพานให้ได้ ก็แปลว่ายึดพระนิพพาน ก็บรรลุไม่ได้ จนท่านคิดว่าท่านจะพักหยุดการปฏิบัติสักพัก จึงได้เอนองค์ลงในขณะที่เอนองค์ลง เรียกว่าอยู่ในอิริยาบถทั้ง ๔ ไม่ใช่นั่ง ไม่ใช่นอน ไม่ใช่ยืน ไม่ใช่เดิน ความบรรลุนิพพานก็ปรากฏขึ้นในขณะนั้น ก็คือในขณะที่ท่านปล่อยวางนั่นเอง ปล่อยวางความยึดถือ ท่านบำเพ็ญธรรมปฏิบัติมาเต็มเปี่ยมแล้ว แต่ว่ายังยึดถืออยู่มุ่งอยู่ด้วยตัณหา อยากจะได้อยากจะถึงโดยเร็วก็บรรลุไม่ได้ ครั้นปล่อยวางใจลงก็บรรลุทันที ดังนี้

เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหมด คือทั้งที่เป็นสังขตธรรมหรือสังขาร อสังขตธรรมหรือวิสังขาร เป็นอนัตตามิใช่ตัวตน นี้เป็นหลักของพระพุทธศาสนาที่เป็นสายตรง ไม่มีอัตตาตัวตนทั้งหมด จึงนับว่าเป็นลักษณะพิเศษที่ท่านทั้งหลายควรจะกำหนดให้ทราบไว้ มีจำเพาะพระพุทธศาสนาเท่านั้น.

ISBN 974-580-829-6
9 789745 808294